

СУЧАСНІ ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

DOI 10.31558/2617-0248.2020.5.8

УДК 323:343.4

**«MALLEUS MALEFICARUM» СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА:
ПЕРЕДУМОВИ І ПОШИРЕНІСТЬ ТОРТУР У XXI СТОЛІТТІ
ТА ПОЛІТИКА ПРОТИДІЇ ТОРТУРАМ**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2822-2268>**Ягунов Д. В., Заслужений юрист України, к. н. держ. упр., MSc in Criminal Justice,
доцент Донецького національного університету імені Василя Стуса**

Стаття присвячена дослідженню феномену тортур у XXI столітті. Головна теза, яка пояснює не лише відновлення тортур як феномену у XX столітті, проте й на додаток поширення цього феномену у новому тисячолітті, пов'язана з категорією «убезпечення». Так, для цілей пояснення феномену тортур у XXI столітті особливого значення набуває концепція розкидування мереж соціального контролю та, як наслідок, збільшення класів, типів та видів девіантів, яких потрібно контролювати для цілей «убезпечення». З одного боку, національні системи кримінальної юстиції не можуть впоратися з таким завданням – поводитися з девіантами у рамках формальних процедур, закріплених у національному законодавстві. З іншого боку, самі громадяни, народжені у часи III та, що є більш важливим, IV модуляції соціально-контрольних практик, в обмін на свою споживацьку свободу вимагають більшого «убезпечення», де вже не мають значення шляхи та методи досягнення відповідної «концентрації безпеки». Підтвердженням цього є дані численних досліджень та опитувань населення країн Європи та Північної Америки, де від третини до половини громадян допускають застосування тортур до терористів з метою того самого «убезпечення». Причому це все відбувається на фоні тотального соціального контролю за простором і думками. Практична можливість застосування тортур до «терористів» відкриває «скриньку Пандори», де відкривається широка перспектива застосування катувань проти інших «небезпечних злочинців» – колаборантів, sex-offenders, членів організованих злочинних угруповань тощо. Причому цей список має небезпеку піддаватися розширенню. Можна зробити висновок, що «боротьба з катуванням» у XXI столітті – це відображення дуалістичного процесу: спроба ще більшого «убезпечення суспільства» з одночасним фіаско такого «убезпечення». Застосування тортур до підозрюваних, на жаль, є поширеною практикою навіть у західних демократіях, але розгалужена система правових гарантій, створена у другій половині XX століття, допомогла зробити застосування катувань та нелюдського поводження максимально рідким явищем, наскільки це можливо, у чому на регіональному рівні це – велика заслуга Ради Європи, КЗК та ЄСПЛ.

Ключові слова: катування, нелюдське поводження, Європейський суд з прав людини, Конвенція про захист прав людини, Комітет запобігання катувань, Рада Європи, «поширені методи допиту», запобігання катуванням, розслідування катувань, передумови катувань у XXI столітті.

Yagunov D. «Malleus Maleficarum» of modern society: preconditions and prevalence of torture in XXI century and the policy of combating torture

The main idea of this paper refers to the resumption of torture as a phenomenon in XX century and also the spread of this undoubtedly disgusting phenomenon in the new Millennium. It is linked to the category of «security», which has become a pagan cult of modern society.

We believe that the views of Michel Foucault and Stanley Cohen on «net widening» can explain expansion of the phenomenon of torture in the XXI century through increased variations of classes and types of deviants for the aims of «security».

On the one hand, national criminal justice systems cannot cope with dealing with numerous deviants within the framework of formal national legal procedures.

On the other hand, citizens born at the time of III and, more importantly, IV modulation of social control demand more «security», so the ways and methods of achieving the appropriate level of security do not longer matter. This is confirmed by numerous sociological studies and surveys in Europe and North America showing that one third to one half of citizens allow the use of torture against terrorists for the sake of «security». All this happens in a context of total social control over space and thoughts.

However, the main danger is that the practical possibility of torturing «terrorists» opens a «Pandora's box» to a wide prospect of torture against other «dangerous criminals» – sex offenders, members of organized crime groups, etc. And this list tends to be expanded.

It can be concluded that the «fight against torture» in XXI century is a reflection of a dualistic process: an attempt to develop «secure society» with a simultaneous fiasco of the nature of such «security». The use of torture on suspects is unfortunately happens even in Western democracies, but the extensive system of legal safeguards established in the second half of XX century has helped to make the use of torture and inhuman treatment as rare as possible. It becomes possible due to activities of the Council of Europe, the CPT and the ECtHR (including through the expansion of the concepts of «torture» and «inhuman treatment»).

It is worth emphasizing that torture is not a legal category, but primarily a political and economic one. Analysis of the phenomenon of torture within the formal framework of national criminal justice systems only is dangerous given also the highly questionable effectiveness and efficiency of torture. Recalling E. Durkheim and R. Merton on indicators of deviance and crime, which indicate the state of anomie in society of the XXI century, it should be emphasized that the state of anomie largely depends on the saturation of the political body of modern society with the phenomenon of torture. In case of other types of crimes, the state tries to reduce the appropriate level of crime to a certain normal rate, influencing relevant individuals. However, in case of torture, we must point out that torture itself is one of the most dangerous forms of crime, committed mostly by agents of a state, on behalf of a state, using the powers granted by a state to achieve what they claim is in the public interest. That is why the fight against torture is often when, unfortunately, «the snake bites itself on the tail». And this is quite important problem for future researches. Therefore, the fight against torture should not be narrowly linked to policemen, prosecutors, judges or punishments. The fight against torture is not also linked to crime detection rates. This should be considered, first of all, in a context of anti-discrimination, human rights, protection of social diversity and the rights of relevant social groups, migration and social policy, transparency of public administration and accountability of law enforcement agencies, fair redistribution of income in society, state support for victims of violent crimes.

Today it is a common view that «torture is committed in an atmosphere of secrecy and does not like light». Therefore, prevention of torture starts with the policy of maximum openness of law enforcement agencies and complete, comprehensive, constantly updated state statistics on torture (unfortunately, it is almost non-existent in Ukraine). It is no coincidence that the European Parliament's resolution on torture by the CIA in Europe placed special emphasis on accountability: «Accountability for extraordinary renditions, abductions, illegal secret detentions and torture is essential in order to protect and promote human rights effectively, and to ensure legitimate and effective security policies based on the rule of law». In addition, zero tolerance for torture culture and careful selection of law enforcement officers should be paramount, where moral categories need to be an important part of professional compliance. Moreover, «moral» must be supported by message that torture does not work for the purpose of investigating crimes and also has great negative psychological effect, both for victims of torture and for state agents who open this «Pandora's box». Numerous studies show that only moral arguments are effective in motivating people to resist torture.

An important question must be put: can torture be considered necessary to perform any of the tasks facing modern states to protect societies?

Given the moral and ethical issues, we can express a strong negative answer. Given the more pragmatic arguments put forward by proponents of so called «enhanced interrogation techniques», it should be emphasized that even the alleged pragmatism is broken down into facts that indicate that information obtained under torture is often not, in fact, reliable information, and the price of such information will be too high both for the perpetrators themselves and for the taxpayers who internally support torture.

Keywords: torture, ill-treatment, European Court of Human Rights, European Convention on Human Rights, Committee for the Prevention of Torture, Council of Europe, enhanced techniques of interrogation, prevention of torture, investigation of torture, preconditions for torture in the XXI century.

Вступ

Проблема, що аналізується у цій статті, пов'язана з феноменом тортур, політичними та соціально-економічними передумовами поширення цього феномену у XXI столітті.

Різні суспільства у рамках відповідних правових систем упродовж історичного розвитку широко застосовували катування. Навіть сьогодні без сумніву огидне явище катування є надзвичайно поширеним. Більше того, саме XXI століття ще більше актуалізувало проблематику катування та інших форм нелюдського поводження навіть у демократичних країнах: «Нам дали чітко дали зрозуміти, що катування є розповсюдженим

серед нас. ... Незважаючи на Конвенцію ООН проти катувань (1984), тортури практикується широким колом державних та кримінальних акторів з садистичних, інструментальних та інших причин» [1, с.7].

Хоча агенти демократичних держав застосовують практику катування та нелюдського поводження проти власних громадян та іноземців набагато рідше, ніж інші держави, демократія сама по собі не виключає свавільного застосування катувань щодо окремих категорій осіб, що, зазвичай, «обгортається» у «боротьбу з тероризмом», «захист від майбутніх терористичних атак» та «боротьбу з організованою злочинністю».

Крім того, навіть у демократичних країнах нерідко поліція монополізує право на незаконне насильство для стверджуваного «підтримання порядку» та залякування маргіналізованих груп населення.

Тортури: короткий екскурс до історії питання

Катування в усьому світі застосовувалися із самого початку людської цивілізації, особливо як форма покарання злочинців, після перемоги у війні з метою залякування покороеного населення та фізичного знищення осіб, які можуть являти небезпеку у майбутньому для завойовників та їх режиму. В Європі тортури часто використовували як інструмент допиту, особливо стосовно звинувачень у державних та статевих злочинах, єресі та чаклунстві [2, с. 7-37]. Незважаючи на те, що суперечливі переваги та відповідне моральне обґрунтування тортур як інструменту допиту обговорювались ще з часів античності, тортури офіційно були скасовані, наприклад, в Англії лише у середині XVII століття, а в континентальній Європі лише двома століття пізніше.

Частково ми досліджували цю проблему раніше – в аспекті трансформації модуляцій соціального контролю, де за класифікацією Мішеля Фуко перша модуляція соціального контролю – «бінарний код законності» – супроводжувалася традиційними як на той час покараннями у вигляді смертної кари, вигнання, тілесних покарань або штрафу [3]. Ця модуляція, дещо «розбавлена» певною кількістю страт та видів покарань, спрямованих переважно на тіло злочинця, характеризувала європейську пенальність до кінця XVIII століття. Причому майже п'ять століть – з середини XIII століття до середини XVIII століття – тортури лежали в основі континентального кримінального процесу [4, с. 3].

Тортури були буденним явищем для інквізиції, суддів, шерифів, жандармів та взагалі для середньовічного європейського суспільства: «Катування було законним, морально прийнятним і звичним явищем у більшості давніх, середньовічних та ранніх сучасних суспільств» [5, с. 104]. Як підкреслює Е. Стенлі, «з XII століття катування стали невід'ємною частиною поліцейської та юридичної процедури, оскільки підозрюваних із самого початку вважали винними, а роль судді лише полягала у доведенні винуватості шляхом отримання зізнання» [6].

У відомому творі Генріха Крамера та Якоба Шпренгера «*Malleus Maleficarum*» («Молот відьом») 1486 року головною настановою було таке: «Нехай суддя не поспішає з тортурами. Йому належить удаватися до них лише тоді, коли йдеться про злочин, який карається смертною карою». «Коли суддя вирішує вдаватися до тортур обвинуваченої, він постановляє наступний вирок: «Ми, суддя і засідателі, беручи до уваги результати процесу, відомого проти тебе, такого-то, з такого-то міста, такої-то єпархії, дійшли висновку, після ретельного дослідження всіх пунктів, що ти в своїх свідченнях суперечиш сам собі... [На додаток], в наявності є інші докази. Їх достатньо для того, щоб піддати тебе допиту під тортурами. Тому ми оголошуємо і постановляємо, що ти повинен бути підданий тортурам сьогодні ж, у такій-то години. Рішення ухвалене».

Тортури у середньовічній Європі складали невід'ємну частину судової процедури та відповідних ритуалів. Можна згадати ту *прискіпливість* катування шотландського національного героя Вільяма Воллеса задля отримання зізнання у відомому фільмі «Хоробре серце», що також відображено у «*Malleus Maleficarum*»: «Якщо помірно катований продовжує чинити опір, то перед ним розкладаються інші знаряддя тортур, і він попереджається, що вони будуть застосовані до нього, якщо він не скаже правди. Якщо він і після цього не зізнається, то за його присутності оголошується вирок про продовження допиту під тортурами на 2-й або на 3-й день. Тут може йти мова тільки про продовження тортур, а не про повторення їх, оскільки катування не може повторюватися, якщо відсутні нові докази. Вирок про продовження допиту під тортурами звучить так: «Ми, вищевказані суддя, призначаємо для тебе, такого-то, на такий-то день, продовження допиту під тортурами, щоб правда була проголошена з твоїх власних вуст». Перебіг такого допиту записується нотаріусом до протоколу».

На особливу увагу заслуговують й вельми специфічні «інтереси правосуддя»: «Нехай суддя та інші до початку продовження тортур намагаються переконати обвинуваченого в необхідності сказати правду. Судді слід також подбати про те, щоб ув'язнений увесь час між тортурами був під наглядом вартових, адже диявол відвідає його і буде його спокушати вчинити самогубство». «Суддям та засідателям треба звернути увагу додатково на те, щоб відьма їх не торкалася... Для запобігання цьому належить носити на шії сіль, освячену на вербу неділю, освячені трави, а також віск, адже відьма здатна навести порчу не тільки дотиком, а й поганим оком і словом. Під час допиту під тортурами вони особливо здатні до чаклування, як це видно з практики». «Нехай ніхто не вважатиме за марновірство те, що відьма заводиться до зали судового засідання задом наперед. Адже каноністи визнають допустимим протидіяти суєтності суєтними ж засобами».

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст., незважаючи на окремі яскраві спалахи, «похмуре каральне свято починає згасати» [7, с. 14]. Каральні практики поступово перестають бути театралізованим видовищем.

Публічні страти сприймаються як вогнище, де знову спалахує насильство. Проте, незважаючи на це, вони все одно спалахують.

Наближаючись до кінця Середньовіччя, каральні практики, за слушною думкою Фуко, стали «стриманими»: «Вся економія покарання в Європі та Північній Америці *«була перетворена»* [8, с. 13]. Починається *зовнішнє* зникнення тортур як засобу отримання доказів у кримінальному процесі.

Так, в Англії, хоча закон і забороняв катування, *Privy Council* продовжував видавати ордери на катування – до справи Джона Фелтона (вбивці герцога Бекінгема), відомого нам за романом Дюма про трьох мушкетерів. Влада була впевнена, що Фелтон діяв не один, і дуже хотіла отримати від нього імена співучасників. *Privy Council* намагався допитати Фелтона під тортурами, проте зустрів спротив судової влади. У 1640 році катування в Англії формально було скасовано [9]. У Шотландії катування було заборонено на підставі *Treason Act 1708* [10].

Щодо континентальної Європи, то можна згадати відому публічну страту Робера-Франсуа Дам'єна через четвертування (2 березня 1757 року), яку згадує Фуко одразу ж на початку свого фундаментального дослідження «Наглядати й карати». Наголосимо, що четвертування не застосовувалося на той момент у Франції вже понад ста років, а тому відповідна процедура була спеціально відновлена катами з відомої катівської династії Сансонів за старовинними манускриптами. І все це – за декілька років до публікації у 1764 році Чезаре Беккарія свого фундаментального твору «*Dei delitti e delle pene*» [11].

Причому в окремих країнах Європи спалахи легітимізованого катування продовжувалися навіть наприкінці XVIII століття. Як зазначають О. Сокальська і В. Кириченко, ідеї Просвітництва призвели до відміни тортур та покарань за чаклунство у Польщі лише у 1779 році [12, с. 123].

Щодо України, то зазначене питання було більш ніж ретельно досліджено у праці К. Диса, де, зокрема, окремий розділ присвячено використанню катувань для цілей отримання доказів у кримінальному процесі в українських^[11] воєводствах Речі Посполитої у XVII – XVIII ст. ст.

Так, доводить К. Діса, катування як засіб отримання доказів з'явилося на українських землях відносно пізно, як порівняти із Західною Європою. Використання тортур та «послуг» катів мало відносно невелику історію – з другої половини XVII століття до першої половини XVIII століття [13, с. 39-49]. Причому, як зазначає К. Діса, серед українських міст лише три (Львів, Кам'янець і Кременець) утримували ката як постійну «виробничу одиницю». Навіть у Києві ката не було до кінця XVIII століття [13, с. 41].

Подібне насильство вже не сприймалося західним суспільством, яке вже з нетерпінням очікувало іншої вистави – вистави «гуманізації». Як приклад можна навести вирок декабристам у 1826 році, коли Верховний кримінальний суд замінив декабристам четвертування смертною карою у вигляді повішення, що було останнім вироком до четвертування в історії Російської імперії.

Згодом феномен катування був відроджений, як засвідчила історія, у колосальних масштабах тоталітарними режимами у середині XX століття та більш вибірково деякими ліберальними демократіями у глобальній «*War on Terror*» після подій 11 вересня 2001 року [14, с. 7-37].

Погляди на феномен зникнення формалізованих тортур

Виділяються три групи поглядів на причини зникнення формалізованих тортур як засобу доказування та виду покарання.

Перший підхід, який ми можемо визначити як «*класично-філантропічний*», наполягає, що від тортур відмовилися через *підвищення культурного рівня європейського суспільства*: «Зростаюча зневага до катувань у цей період може бути пов'язана з переходом до цивілізаційної та гуманітарної практики, підсиленої працями Беккарія, Вольтера та інших *[гуманістів]*» [6, с. 23].

У рамках цього ж підходу береться до уваги не лише культурний, проте й *релігійний* фактор, пов'язаний із секуляризованими тенденціями європейського суспільства наприкінці XVIII століття. З цього приводу Л. Сільверман слушно наголошує, що в Середньовіччі і період Нового часу біль вважався *цінністю*, оскільки саме фізичний біль сприяв духовному просвітленню. Варто нагадати, що самобичування було невід'ємною складовою багатьох релігійних практик, а відтак відстань між тортурами та самобичуванням була майже непомітною. Відтак, у суспільстві, яке вважало біль *духовною цінністю*, катування вважалося не лише засобом примусу до зізнання, але й способом досягнення покаяння та духовного оновлення у злочинців [15]. Проте бурхливий розвиток біології та медицини призвів до розумінні фізичного болю як *негативної категорії*, що також не могло не вплинути на зменшення та подальше зникнення формально дозволених тортур.

З позиції другого підходу, який ми визначаємо як «*прагматичний*», тортури були скасовані в XVII – XVIII ст. ст. внаслідок впливу юридичних та політичних змін, які надали прагматичні причини для зменшення кількості та «якості» тортур: зокрема, формування професійної судової влади, зміни в законодавстві про докази, де широко почали використовуватися саме *непрямі докази*. Оскільки стандарти доказування були послаблені, це дозволило засудження злочинців без показань очевидців або визнання вини. Ці зміни у процедурі доказування зробили зізнання підозрюваного непотрібним, а, отже, непотрібними й самі тортури.

Водночас, варто наголосити, зізнання було критично важливим не лише для церковних середньовічних інквізиторів, а пізніше – для комуністичних «інквізиторів», адже в обох випадках йшлося про підозрюваних у вчиненні *ідеологічних злочинів* [16, с. 15]. Якщо хтось порушує домінуючу ідеологію, єдиним способом

повернутися до домінуючої соціальної групи є визнання своєї помилки та відмова від «сретичних поглядів». Механізм принципово однаковий в обох випадках: страх змушує погодитися на вимоги агентів «домінантів», які забезпечують існування ідеології тоталізованого суспільства. Саме це пояснює бурхливе збільшення практик тортур у тоталітарних суспільствах та зменшення практик тортур після лібералізації відповідних політичних режимів.

На додаток, реформатори обґрунтовано стверджували, що тортури були *неефективними*, оскільки невинні люди нерідко надавали неправдиві зізнання, щоб лише уникнути болю від тортур, тоді як загартовані злочинці, звичні до насильства та болю, більшою мірою могли протистояти болю від тортур й могли бути звільненими [5, с. 110].

Третій – «дисциплінарний» – підхід, який сформулювали Георг Руше, Отто Кіркхеймер та Мішель Фуко, і якого, власне, ми здебільшого дотримуємося у нашому дослідженні, пояснює зникнення тортур тим, що для цілей соціального контролю в умовах капіталізму, що народжувався та набирив обертів, методи «дисциплінування» та розкидування дисциплінарних мереж були набагато кращими та економічно більш вигідними, аніж жорсткі процедури проти тіла. Якщо у часи Середньовіччя саме катування та фізичні покарання, які часто здійснювались публічно, символізували і демонстрували владу государя, то з початку XVIII століття численні методи контролю та нагляду паноптичної природи витіснили жорстокі тілесні каральні практики [17, с. 240-249; 18, с. 34-50]. Все це знаменує остаточне завершення епохи панування *модуляції бінарної законності*. Саме цей період відповідає початку другої модуляції – *модуляції дисципліни*.

Фуко пояснює причини переходу від «законності» до «дисципліни» через те, що влада, для якої *суверенітет* був модальністю, виявилася недостатньою для управління економікою і політичними процесами в суспільстві, що переживало демографічний вибух та індустріалізацію. Наголосимо, що так само саме *функціональність* пояснює виникнення начебто «*виправної*» в'язниці як виду покарання та місця покарання: рубати злочинцям голови й карати їхні тіла припинили не тому, що це перестало вважатися гуманним, а лише тому, що це стало вкрай *невигодно*: «*Homo penalis*, тобто людина, яка карається законом і яка може бути покараною законом, цей *homo penalis* [насправді] ... є *homo economicus*» [19, с. 312].

Основні фази зміни сутності соціального контролю наведені у табл. 1 [3, с. 41]:

Таблиця 1

Форми та прояви соціального контролю за Стенлі Коеном

	<i>До XIX ст.</i>	<i>З початку XIX ст.</i>	<i>З середини XX ст.</i>
Втручання держави	Слабке, незначне, децентралізоване, свавільне	Сильне, суттєве, централізоване, раціоналізоване	Ideological attack: на фоні декларацій щодо «minimal state» має місце інтенсифікація інтервенції та посилення соціального контролю
Об'єкт втручання	Зовнішня поведінка («тіло»)	Внутрішній стан («душа»)	Ideological attack: повернення до «поведінки» зі збереженням «душі» як об'єкту втручання
Місця соціального контролю	Відкриті: громада та базові інституції	Закриті: сегреговані інституції: «перемога ув'язнення» («Велика інкарцерація»)	Ideological attack: на фоні задекларованих «декарцерації» та «покарань у громаді» залишаються старі форми соціального контролю з одночасним посиленням нових форм соціального контролю у громаді
Видимість соціального контролю	Відкритий, публічний, театральний	Кордони є чіткими, місця контролю є невидимими	Розмивання кордонів між інституційними та неінституційними формами контролю
Гегемонія права та кримінальної юстиції	Кримінальна юстиція не сформована, кримінальне право залишається єдиною формою соціального контролю	Монополія кримінальної юстиції з подальшим заснуванням нових систем соціального контролю	Ideological attack: «декриміналізація» та рухи за «відсторонення від в'язниці»

Проте, гадаємо, аналізувати феномен так званого «зникнення» тортур потрібно на підставі кумулятивного підходу, враховуючи усі три зазначених вище погляди, особливо беручи до уваги, що саме «зникнення» є вельми дискусійним поняттям.

Чи відбулося взагалі «зникнення» тортур у XVIII – XX ст. ст.

Претендуючи на повне та об'єктивне висвітлення проблематики тортур у країнах Європи, необхідно наголосити на важливому аспекті, який має безпосереднє відношення до питання «зникнення тортур» та «відновлення тортур» у XX – XXI ст. ст.

Справа у тому, що як «зникнення», так і «відновлення» тортур є умовними категоріями, буквально розуміння та сприйняття яких суттєво шкодить аналізу поширення тортур у XXI столітті. Переконання сучасників у тому, що «ми», мовляв, на щастя, вже не є настільки жорстокими, якими були наші предки за часів Середньовіччя, – це свого роду дистанціювання від політичної реальності, частиною якої є насильство. Так само, використання фраз на кшталт «середньовічна жорстокість» з метою зробити наголос на чомусь безмежно жорстокому також є показником такого дистанціювання.

Безумовно, катування як політичне та економічне явище існувало у часи Середньовіччя, коли воно застосовувалося у більших обсягах, ніж потребували формальні процедури, які дозволяли катування.

Так само, катування існує сьогодні, коли воно повністю перебуває поза національним законом, а головне – поза універсальними та регіональними стандартами прав людини. Головним та принципово важливим тут є те, що відобразила Л. Трейсі: «Катування було симптомом нестабільності як у Середньовіччя, так і в ранній Новий час» [20, с. 249]. Відповідно, катування у XXI столітті – це свого роду *подвійна політична нестабільність*, або *політична нестабільність, доведена до крайньої межі*, що свідчить про більш, ніж серйозні проблеми сучасного суспільства.

Так, під час трансатлантичної работоргівлі у відповідних умовах, які, безумовно, мали форму катування, за різними підрахунками було переміщено 12 – 17 млн. осіб [21]. Причому смертність складала від 1,2 до 2,4 млн. осіб [22, с. 368]. За період 1807 – 1848 років з Африки було вивезено 3,9 млн. осіб чоловік, з них в дорозі загинуло 0,9 млн. (близько 23%). Обсяг вивезених з Африки рабів сягав 30 тис. на рік у 1690-х роках та 85 тис. на рік через століття [23].

Розподіл африканських рабів (1519 – 1867) по місцях призначення виглядав наступним чином (табл. 2):

Таблиця 2

Розподіл африканських рабів (1519 – 1867) по місцях призначення

Місце призначення	Відсоток
Португальська Америка	38.5%
Британська Вест Індія	18.4%
Іспанська імперія	17.5%
Французька Америка	13.6%
Британська Північна Америка	9.7%
Голландська Вест Індія	2.0%
Данська Вест Індія	0.3%

Якщо говорити про початок начебто «гуманного» XX століття, то необхідно нагадати, що процес колонізації Африки у кінці XIX – на початку XX століття ознаменувався небаченими обсягами застосування тортур з боку начебто максимально «гуманних» та «цивілізованих» європейців. Як приклад, можна згадати бельгійську колонізацію Конго, внаслідок якої, за різними підрахунками, загинуло до 10 млн. африканців, а сама політика отримала явні ознаки геноциду, за який багато активістів вимагають компенсації відповідних людських та матеріальних втрат [24]. Причому вимоги компенсації – дуже сильні, показником чого є демонтаж пам'ятника королю Бельгії Леопольду II, який вважається безпосередньо дотичним до цього геноциду [25].

Саме тому нам здається надзвичайно слушною теза А. Верслюїса, що справа не в тому, що католицька інквізиція має ідеологічну причетність до сучасних форм тоталітаризму [16, с. 18]. Варто наголосити, що, дійсно, «інквізиція існувала. Вона не була підробкою, вона дійсно існувала» [26, с. 51-69]. Проте згодом інквізиція була перетворена на міф, парадигматичний символ нетерпимості. Сучасні форми тоталітаризму – особливо нацизм, фашизм та комунізм – взяли на озброєння кваліфікований, доведений до крайності образ інквізиції для цілей боротьби з ідеологічними злочинами. «Дух інквізиції», який не має нічого спільного з самою середньовічною інквізицією, заповнив глобальне політичне поле у XX столітті та продовжує таке наповнення у XXI столітті, сприяючи моральному виправданню практики катувань заради «глобального добра» та «глобальної безпеки».

Чому тортури були перманентним політичним та економічним явищем у країнах Європи та Північної Америки?

Перегортаючи сторінки проблематики трансформації модальностей соціального контролю упродовж XVIII – XIX ст. ст., варто поставити два запитання, які видаються нам принципово важливими.

По-перше, необхідно поставити на порядку денному питання: чому те, що упродовж всього Середньовіччя було законним й легітимним засобом отримання доказів у кримінальних провадженнях та не менш законним й легітимним видом кримінального покарання, на початку XVIII століття поступово стало незаконним й таким, що суперечить людській природі, а в XX столітті – на додаток ще й *огидним*?

По-друге, чому катування, яке сьогодні перебуває під *категоричною заборогою* в оонівських та європейських стандартах прав людини, практиці ЄСПЛ та національному законодавстві, продовжує мати місце у практиці органів правопорядку та спецслужб навіть найбільш розвинутих й демократичних держав? Причому, потрібно наголосити, успіхи національних та загальноєвропейських політик у сфері запобігання та протидії катуванням іноді вельми непомітні.

Так дослідження, проведене *Amnesty International* у період 1997 – 2000 років, виявило, що у більш, ніж 150 країнах має місце практика катування, а у більш, ніж 70 країнах така практика є «розповсюдженою та постійною» [27, с. 589].

У 2003 році *Amnesty International* отримала повідомлення про катування та жорстоке поводження з 132 країн, включаючи США, Канаду, Японію, Францію, Італію, Іспанію та Німеччину [27, с. 589].

Спеціальний доповідач ООН з питань катувань зазначав у 2006 році, що «катування практикується у понад 90% усіх країн і є широко розповсюдженою практикою у понад 50% усіх країн» [14, с. 7-37].

Більше того, окремі науковців вказують на вельми суперечливий й такий, що потребує подальшого доведення факт, що запровадження міжнародних інструментів боротьби з катуваннями не справило той ефект, якій очікувався від них. Більше того, наприклад, А. Чілтон та М. Верстіг, посилаючись на численні дослідження, зазначають, що у США ратифікація Конвенції ООН проти тортур (UNCAT) супроводжувалася збільшенням кількості тортур (*Hafner-Burton and Tsutsui, 2005; Hathaway, 2004; Hill, 2010; Hollyer and Rosendorff, 2011; Neumayer, 2005; Vreeland, 2008*) або не вплинула на рівень катувань (*Lupi, 2013; Powell and Staton, 2009*) [28, с. 1-9].

К. Ейнгольф ставить на порядку денному вельми слушну та важливу тезу: «Жодна з теорій, що пояснюють зменшення кількості катувань у XIX столітті, не може пояснити відродження феномену масових тортур у XX столітті» [5, с. 101].

Ми, у свою чергу, у цій статті спробуємо надати своє пояснення, здебільшого продовжуючи модулярну концепцію Фуко і Коена та використовуючи авторську концепцію переходу сучасних суспільств до IV модуляції – *постсучасної модуляції наноптичного менеджменту ризиків* [3, с. 146]. Саме «*убезпечення суспільства*» є ключовою тезою, яка береться нами на озброєння для пояснення поширення феномену тортур у XXI столітті на фоні задекларованої гуманізації соціальних відносин.

У цій статті, наслідуючи підхід Фуко і Коена до «поширення дисципліни» та «управління злочинністю» у капіталістичному суспільстві, наголошуючи, що тортури, власне, нікуди і не зникали, як це стверджується у рамках класичного підходу, ми говоримо про те, що вони були і залишаються сферою *особливого управління*, що надає підстави підтримати думку багатьох західних авторів про «*managing torture*».

Невидимість тортур не означає їх відсутність навіть в силу простого факту, що будь-який режим намагається контролювати населення, де тортури можна вважати свого роду «побічним продуктом» механізмів соціального контролю, таким собі «*ексцесом виконавців нижчої ланки*» соціально-контрольних імпульсів, у той час коли вищі ланки, як раз навпаки, активно займаються пошуком найкращих формальних методів протидії катуванням. Зовнішнім проявом «*managing torture*» є легітимізація тортур, яка сьогодні набуває форм тим чи інших *enhanced interrogation techniques*.

Або, навпаки, можна наголосити, що використання тих чи інших засобів приборкання, які застосовуються до ув'язнених у пенітенціарних установах, мають одну й ту ж саму *об'єктивну сторону*, що й тортури, де різниця, головним чином, полягає у суб'єктивному ставленні персоналу до таких засобів приборкання та меті їх застосування, остаточно оцінка чого, як свідчить принаймні досвід України, надається Європейським судом з прав людини у формі відповідних *decisions* або *judgments*.

З огляду на практику поширення феномену катувань у сучасному світі, дійсно, думка про «*managing torture*» заслуговує на велику увагу. У цьому ж контексті є цікавим наступне визначення: «Катування – це *організація застосування (administration)* сильного болю чи страждань фізичних чи психічних, з певною метою, наприклад, для отримання зізнання, здійснення контролю, нагнітання страху, покарання або з будь-якої іншої причини на підставі дискримінації будь-яких виду» [29, с. 12].

Тут ми ж хотіли наголосити на вельми важливому аспекті, який, як на нашу думку, має принципово важливе значення для цілей боротьби з катуванням як політичним та економічним явищем: *існує надзвичайно небезпечний стереотип, що у XXI столітті, завдяки «гуманізації соціальних відносин» тортур стало менше*.

Свого часу Фуко робив особливий наголос, що процес переходу від середньовічної кримінально-правової тілесної корпоральності до сучасної модуляції покарання «*занадто поспішно і категорично пояснили процесом «гуманізації»*, відмахнувшись тим самим від необхідності подальшого аналізу». Так само аналіз

сучасної кримінальної юстиції у категоріях більшої гуманізованості та прогресивності створює велику пастку та водночас небезпеку для справи попередження тортур, коли в основі діяльності з попередження тортур лежить *міф гуманізації*, який приховує справжні політичні та економічні передумови тортур як політичного та економічного явища.

Говорити про зникнення або навіть про зменшення обсягів застосування тортур у XXI столітті є не лише наївним, проте й небезпечним. Як слушно зазначає А. МакКой, можна побачити очевидну традиційність та послідовність у повторенні тих самих методів, які використовували органи безпеки США та інших країн у В'єтнамі упродовж 1960-х років, у Центральній Америці – в 1980-х роках, в Афганістані та Іраку – на початку XXI століття. На трьох континентах упродовж чотирьох десятиліть спостерігається схожість у застосуванні американських методів нелюдського поводження – від оригінального довідника ЦРУ 1963 року щодо допитів (*KUBARK Counterintelligence Interrogation*) до навчального посібника ЦРУ 1983 року, аж до наказу генерала Рікардо Санчеса 2003 року про техніку проведення допитів в Іраку. Як ми побачимо, ці ключові документи майже однакові як за концептуальним дизайном, так і за конкретними техніками» [30, с. 12].

К. Ейнольф слушно зазначає: «Якщо у часи Середньовіччя катування було формальною юридичною процедурою, яка здійснювалася суддями, підлягала детальній регламентації та проводилася публічно, то у XX – XXI ст. ст. катування здійснюються поза межами офіційних дозволів юридичною практикою, правоохоронцями та іншими урядовими агентами безпеки, без регулювання, а головне – таємно» [5, с. 109]. Від себе можемо додати: у XXI столітті, катування – окрім характеристики *незаконності* – додатково отримало тавро *огидності*.

Проте подана вище теза про «*відсутність регулювання*» є вельми дискусійною з огляду на детальну регламентацію застосування різних *enhanced interrogation techniques*, які у XX – XXI ст. ст. закріплювалися у спеціальних таємних інструкціях відповідних служб безпеки та органів поліції.

Варто нагадати, що таємний посібник *KUBARK* розпочинався зі вступу «Цей посібник не може навчити нікого, як зробити когось або стати самому добрим допитувачем. Він лише може допомогти читачам уникнути характерних помилок поганого допитувача» [31, с. 1].

Як зазначає А. МакКой, «посібник *KUBARK* не був мертвим документом. Він став основою великої навчальної програми, яка тривала близько 10 років» [32]. Причому ця «програма» мала явні ознаки того, що ЄСПЛ, не вагаючись, одразу ж визначив би як катування або нелюдське поводження: «Мета цієї частини довідника – подати основну інформацію про примусові прийоми, доступні для використання в ситуації допиту» [31, с. 82]. «Непримусові методи чи навряд матимуть успіх, якщо їх вибір та використання не зумовлені точною психологічною оцінкою. На відміну від цього, саме *примусовий* метод може досягти успіху щодо осіб, які дуже несхожі один на одного». «Марно витрачати час та сили, щоб поступово застосовувати сильний тиск, якщо [разом] натискання на психологічну яремну область призведе до результату». «Більшість людей, які піддаються примусовим процедурам, розмовлятимуть» [31, с. 83]. «Зазвичай власний одяг затриманого негайно забирають, оскільки знайомий одяг підсилює ідентичність і, отже, здатність до опору». «Ув'язненому не слід надавати можливість перебувати в рутині, до якої він може адаптуватися, щоб він не зміг відпочити та відчути власну особистість». «Основним ефектом арешту та ув'язнення, зокрема одиночного, є позбавлення суб'єкта багатьох або більшості візуалізацій, звуків, смаків, запахів й тактильності». «Загроза насильства зазвичай послаблює або знищує опір ефективніше, ніж саме насильство» [31, с. 86].

Тому можна зробити особливий наголос: не варто розглядати прискіпливу середньовічну процедуру допитів відьом за детально прописаними методиками XV століття у відриві від не менш детально прописаних *enhanced interrogation techniques* XX – XXI ст. ст., особливо в світлі негативно символічних фотографій іракців у в'язниці Абу-Грейв.

Якщо ми говоримо про небезпеку застосування тортур у XXI столітті у країнах, які декларуються як демократичні, то, звичайно, тортури в традиційному розумінні багато у чому відійшли у минуле. Гадаємо, інакше й бути не могло після появи масиву універсальних та регіональних стандартів прав людини, системної практики ЄСПЛ та Комітету із запобігання тортур (на прикладі країн-членів Ради Європи) щодо попередження тортур. Проте неналежне поводження у XXI столітті набуло й дедалі більше набуває *прихованих ознак*, коли тортури застосовуються у вигляді психологічного насильства, хоча це зовсім не виключає «особливої старанності» агентів держави у застосування насильства саме фізичного.

Ми не випадково згадали про посібник ЦРУ 1963 року, адже після кодифікації принципів примусового допиту у посібнику *KUBARK* ЦРУ наступні тридцять років поширювало ці методи допиту серед спецслужб США та аналогічних структур країн-союзників у холодній війні.

Так, саме після широкого застосування методів психологічного насильства, подібні практики «перекочували» до британських спецслужб. Після навчання британською розвідкою цій доктрині *Royal Ulster Constabulary* останній застосував ці методи у 1971 році в Белфасті до підозрюваних з числа Ірландської республіканської армії, використовуючи так звані «*п'ять технік*»: примусове стояння біля стіни, надягання капюшону чорного або темно-синього кольору, шумовий вплив, позбавлення сну та дієтичні маніпуляції. Згодом ЄСПЛ у відповідному рішенні «*Ireland v. the UK*» наголосив: «*П'ять технік*» були застосовані в поєднанні між собою, з попереднім наміром і впродовж багатьох годин поспіль; вони стали причиною якщо не фактичних тілесних ушкоджень, то принаймні сильного фізичного і душевного страждання осіб, до яких їх

було застосовано, а також призвели до гострих психічних розладів під час допиту. Відповідно, вони потрапляють під категорію *нелюдського поводження* у значенні статті 3 Конвенції. Ці методи також є такими, що принижують гідність, оскільки вони викликали у своїх жертв почуття страху, страждання і неповноцінності, що могло призвести до образи і приниження їх і, можливо, до зламу їх фізичної і моральної стійкості (*«Ireland v. the UK»*, n. 167).

У посібнику *Human Resources Exploitation Training Manual – 1983*, підготовленому для військових Гондурасу, ЦРУ повторило два основні методи, подані в посібнику *KUBARK* – сенсорна дезорієнтація та завдання фізичного болю, які були «вдосконалені» з використанням більш жорстких методів, засвоєних за 20 років досвіду [33, с. 3]. Причому цікавим є те, що новий посібник, на відміну від видання 1963 року, розпочинався з посилення на те, що застосування тортур та надмірної сили заборонено як міжнародним правом, так і національним законом, а тому не дозволено і не може толеруватися. Було зроблено наголос, що застосування тортур та сили призведе до застосування формальних санкцій до відповідної особи.

Оригінальний текст *Human Resources Exploitation Training Manual – 1983* містив чіткі інструкції використовувати жорсткі методи: «Хоча ми не наполягаємо на застосуванні примусових методів, ми хочемо повідомити вас про них та правильний спосіб їх використання». Але 1984 року цей текст був відредагований: «Хоча ми шкодуємо про використання примусових методів, ми хочемо повідомити вас про них, щоб ви могли їх уникнути».

Так само у першій редакції цього посібника 1983 року наголошувалося: «Сенсорна депривація викликає стрес й тривогу. Чим більш тривалою є сенсорна депривація, тим швидше й глибше вражається суб'єкт». У 1984 році інструкція була перероблена: «Екстремальна сенсорна депривація подразників викликає нестерпний стрес і тривогу та є формою тортур. Її використання є недоцільним, адже воно порушує політику».

Як зазначалося у посібнику, «рутинне застосування тортур применшує моральний калібр організації та корумпує тих, хто працює у ній». Відтак, «ми категорично не погоджуємося з таким підходом та наголошуємо на використанні психологічних технік, розроблених для переконання суб'єкта захотіти надати інформацію, яку ми бажаємо отримати». Водночас, посібник 1983 року не виключав застосування обох видів технік допиту – «*coercive*» та «*non-coercive*» [33, с. 7].

Так, пункт Е-25 посібника 1983 року наголошував, що «постачання тепла, повітря та освітлення у камері повинно контролюватися ззовні». Е-26 робив акцент: «Спальне місце повинно бути мінімалістичним – койка та ковдра: ідея полягає в унеможливленні отримання суб'єктом відпочинку та унеможливленні відновлення після отриманого шоку». Е-27 наголошував, що у камері не повинно бути стаціонарного туалету: суб'єкт кожного разу повинен просити дозволу на справляння потреб, після чого суб'єкту повинно надаватися відро або суб'єкт повинен конвоюватися до вигрібної ями, причому конвойний повинен постійно перебувати з суб'єктом навіть під час справляння останнім фізіологічних потреб [33, с. 40]. F-9 наголошував, що суб'єкт повинен доставлятися до місця ув'язнення із зав'язаними очима та у кайданках, причому у такому стані він повинен перебувати упродовж всього періоду доставлення до місця перебування. F-10 посібника вимагав кожного разу при виводі суб'єкта з камери зав'язувати йому очі, а F-14 – наявності двох осіб з числа конвойних під час приймання душу [33, с. 50]. F-15 вимагав забезпечення суб'єкта непридатним одягом, адже «зручний одяг підсилює ідентичність та, як наслідок, здатність до спротиву» [33, с. 50].

Відразу після свого звернення до розгубленої нації після подій 11 вересня 2001 року Президент США Джордж Буш видав таємний дозвіл на застосування тортур: «Мені байдуже, що говорять міжнародні юристи, ми маємо відреагувати». За таємною директивою від 17.09.2001 ЦРУ отримало обов'язок невинно переслідувати «Аль-Каїду» по всьому світові та відповідні повноваження «затримувати терористів» і «створювати ізолятори за межами США» [32, с. 33].

У 2002 році ЦРУ отримало дозвіл на «*посилені методи допиту*», які акумулювали усі раніше вироблені у США методи нелюдського поводження, радянські методи допиту та «*п'ять технік*», які було застосовано у Північній Ірландії у 1971 році [32, с. 38].

Відповідно до *standard interrogation techniques* ЦРУ, виданих у січні 2003 року, ці «стандартні методи допиту» були визначені як методи, які «не включають значний фізичний або психологічний тиск». Перелік *standard interrogation techniques* у так званих *Interrogation Guidelines 2003* не був вичерпним. Він лише визначав зазначені нижче сім методів як «стандартні»: 1) ізоляція; 2) депривація сну на період, що не перевищує 72 годин; 3) зменшене споживання калорій; 4) позбавлення матеріалу для читання; 5) гучна музика або білий шум (на рівні децибел, розрахованих на уникнення пошкодження слуху затриманого); 6) підгузки на обмежені періоди (зазвичай не більше 72 годин); 7) помірний психологічний тиск [34, с. 20].

Дослідження американського *Senate Select Committee on Intelligence* також виявило, що співробітники ЦРУ мали значну свободу розсуду в застосуванні, на додаток, інших «спеціальних методів».

Щодо саме «посиленних методів допиту» (*enhanced interrogation techniques*), то вони були визначені як методи, які «включають значний фізичний або психологічний тиск, вищий за стандартні методи» [34, с. 22].

2003 року було затверджено наступні *enhanced interrogation techniques*:

– неочікуване застосування сили до затриманого у формі різкого смикання обома руками з метою привернення уваги на допитувача (*attention grasp*);

- штовхання затриманого спиною у гнучку стіну з одночасним застосуванням пристроїв, які одягаються на шию, що унеможливають завдання тілесних ушкоджень (*walling technique*);
- фіксація голови затриманого під час допиту, упродовж дізнавач тримає руки по різні боки від голови затриманого (*facial hold*);
- лицьовий або образливий ляпас злегка розведеними пальцями: рука допитувача контактує з ділянкою між кінчиком підборіддя затриманого і дном відповідної мочки вуха (*facial or insult slap*);
- поміщення затриманого до закритого простору, як правило, у малу або велику коробку, зазвичай без доступу світла: утримання у малому просторі триває не більше 2 годин, у більшому – до 18 годин (*cramped confinement*);
- поміщення затриманого до ящика з нешкідливими комахами (*insects*);
- під час стояння біля стіни затриманий може стояти на відстані приблизно 4 – 5 футів від стіни, розставивши ноги приблизно на ширину плечей. Руки витягнуті перед собою, а пальці спираються на стіну, щоб витримати всю вагу тіла; затриманому не дозволяється змінювати положення рук або ніг (*wall standing*);
- тримання затриманого на підлозі з витягнутими прямо ногами з піднятими руками над головою або тримання затриманого на колінах на підлозі з нахилом тулуба назад під кутом 45 градусів (*stress positions*);
- позбавлення сну на строк не більше 11 днів (*sleep deprivation*);
- прив'язування затриманого до лавки з піднятими ногами над головою. Голова затриманого знерухомлена. Дізнавач накладає тканину на рот і ніс затриманого, під час контрольованого виливання води на тканину. Потік повітря обмежений упродовж 20 – 40 секунд, і ця техніка допиту створює відчуття утоплення та задухи (*waterboard technique*) [1, с. 20].

Саме зазначені *enhanced interrogation techniques* стали предметом аналізу ЄСПЛ у справі «*Husayn (Abu Zubaydah) v. Poland*», яка стосувалася дій ЦРУ у рамках «*War on Terror*», проголошеної у вересні 2001 року (див. пункт 52 зазначеного рішення ЄСПЛ) [35].

На практиці, як було встановлено *Senate Select Committee on Intelligence*, застосовувалися й інші *enhanced interrogation techniques* (допити упродовж 20 годин на день кожного дня, примусові обшуки (у тому числі за присутності іншої статі), примусове носіння жіночої білизни чоловіками (власне, те, що ще використовував Філіп Зімбардо у своєму відомому Стенфордському в'язничному експерименті) [36, с. 254-256].

Інструментарій ЦРУ, як було встановлено ЄСПЛ, включав різні категорії: *detention conditions, conditioning techniques, corrective techniques* та *coercive techniques* (див. пункт 65 зазначеного рішення ЄСПЛ) [35].

Detention conditions «не є методами допиту, але вони впливають на затриманого, якого допитують. Зокрема, суб'єкт піддається гучним звукам (не вище 79 децибел) та постійному освітленню під час допиту. Ці умови забезпечують додаткову оперативну безпеку: гучні звуки маскують розмови співробітників, унеможливають будь-які слухові підказки, стримують та нейтралізують потенційні зусилля суб'єкта щодо спілкування з іншими затриманими. Постійне освітлення забезпечує покращене середовище для цілей безпеки, медичного, психологічного персоналу та допитувачів».

Conditioning techniques стосуються наступного: «Суб'єкт вводиться до базового, залежного стану. Встановлення базового стану є важливим, щоб продемонструвати суб'єкту, що він не контролює основні людські потреби. Базовий стан також створює у суб'єкта ментальність, при якій він вчиться сприймати та цінувати свій особистий добробут, комфорт і безпосередні потреби більше, ніж інформацію, яку він захищає. Використання *conditioning techniques*, як правило, не приносить негайних результатів; скоріше, сукупний ефект цих методів, що використовуються з часом і в поєднанні з іншими методами допиту, забезпечує досягнення цілей допиту. Ці *conditioning techniques* практично не вимагають фізичної взаємодії між затриманим та допитуваним».

Конкретними *conditioning techniques* є:

- а) перебування без одягу: суб'єкт залишається оголеним, поки дізнавач не надасть йому одяг;
- б) позбавлення сну: суб'єкт розміщується у вертикальному положенні. Під час допитів можуть застосовуватися різні форми заковування в кайданки. На затриманого одягається підгузок в санітарних цілях, хоча підгузок не використовується постійно;
- в) дієтичні маніпуляції: суб'єкт забезпечується мінімальним обсягом їжі через рівні проміжки часу. Суб'єкт отримує цільовий показник 1500 калорій на день» (див. пункт 65 зазначеного рішення ЄСПЛ) [35].

Corrective techniques, які застосовувались у поєднанні з *conditioning techniques*, визначалися як такі, що вимагали «фізичної взаємодії між дізнавачем та затриманим» і «використовувалися головним чином для здивування або досягнення іншої необхідної мети. До цих прийомів відноситься: образливий ляпас, ляпас в область живота, фіксація обличчя та неочікуване залякування. *Corrective techniques* не використовуються одночасно, але нерідко – послідовно під час допиту. *Corrective techniques*, як правило, використовуються, коли затриманий піддається поданим вище *conditioning techniques*.

Coercive techniques визначаються як такі, що призводять до того, що затриманий «знає більшої фізичної та психологічної напруги. *Coercive techniques* вважаються більш ефективними інструментами для «переконання резистентних суб'єктів до участі в допитах»: «Ці методи – примусове стояння біля стіни, обливання водою, примусове перебування у стресовій фізичній позиції, штовхання у стіну та поміщення до обмеженого простору, – як правило, не застосовуються у поєднанні, хоча можливе комбіноване їх використання.

У період 2003 – 2006 років умови утримання в місцях тримання під вартою ЦРУ за кордоном регулювались *Guidelines on Confinement Conditions for CIA Detainees*, підписаним 28 січня 2003 року директором ЦРУ. Згідно із зазначеними *Guidelines*, у 2003 році використовувались принаймні наступні «шість стандартних умов ув'язнення»: 1) зав'язування очей або одягання капюшону для цілей дезорієнтації затриманого та запобігання встановлення його місцезнаходження або розташування ізолятора; 2) гоління волосся після прибуття до місця тримання, коли волосся на голові та обличчі кожного затриманого видаляють електричною бритвою, а затриманого під час гоління приковують до стільця; 3) одиночне ув'язнення; 4) безперервний шум до 79 дБ, який відтворюється постійно і підтримується в діапазоні 56-58 дБ у камерах затриманих та 68-72 дБ у місцях пересування; 5) безперервне світло (таке, що кожна камера була освітлена двома 17-ватними лампочками люмінесцентної лампи T-8, які висвітлюють камеру приблизно такою ж яскравістю, як офіс); 6) використання кайданок для ніг у всіх аспектах управління та переміщення затриманих (див. пункт 67 зазначеного рішення ЄСПЛ) [35].

З огляду на *Guidelines on Confinement Conditions for CIA Detainees* можна зробити висновки, що багато що (якщо не все) з поданого вище переліку у практиці ЄСПЛ категорично й безальтернативно визначено як нелюдське поводження (наприклад, *wall standing*), а багато що – саме як катування, що не може не викликати глибокого дивування щодо можливості їх застосування з європейського погляду. Відмінність між європейським та американським підходом до проблеми застосування так званих *enhanced interrogation techniques* полягає у тому, що у першому випадку це автоматично підпадає під заборону статті 3 Конвенції про захист прав людини, а для американського підходу це є підставою для дискусії, чи можуть вони вважатися тортурами. Без сумнівів, варто погодитися та наголосити ще раз, що так звані *enhanced interrogation techniques* є нічим іншим, як евфемізмом поняття «катування» [37, с. 32].

Так само, у Резолюції Європейського парламенту від 11.02.2015 щодо звіту Сенату США про використання катувань співробітниками ЦРУ було зазначено, що Європейським парламентом усі зображені вище *enhanced interrogation techniques* були ідентифіковані виключно як тортури та інші форми нелюдського або такого, що принижують гідність, поводження, викрадення, таємне затримання, тримання під вартою без суду та порушення принципу невислання [38].

Проте, незважаючи на одностайну категоричну європейську позицію, для американського підходу крапка над питанням щодо застосування «посилих методів допитів» не поставлена: «Використання *enhanced interrogation techniques* продовжує залишатися предметом [американської] національної тематики та міжнародних дебатів» [39, с. 343-394].

Відтак, постає питання: як можна взагалі говорити про викорінення тортур у практиці сучасних поліцейських служб та служб безпеки з огляду на запровадження методів тортур на рівні наказів та інструкцій найбільш могутніх спецслужб світу. Подібне таємне «зрошування» практик нелюдського поводження не могло не мати наслідків на глобальному та європейському рівні в контексті знищення *порогу толерантності* до застосування подібних практик.

Можна ще раз підкреслити одну, як на нашу думку, важливу деталь: проблематика феномену тортур не лише у тому, що тортури є інструментом багатьох сучасних спецслужб найбільш демократичних країн. Більша небезпека полягає у тому, що спроба надати найбільш точне й вичерпне визначення цьому поняттю супроводжується пошуком нових методів нелюдського поводження, що на фоні кооперації між різними національними спецслужбами у сфері «боротьби з тероризмом та організованою злочинністю» нагадує споконвічне «змагання кулі та броні».

Характер тортур, що практикуються спецслужбами провідних країн світу, ще більше ускладнює проблему. Катування здійснюються – і продовжуються – за допомогою різноманітних методів впливу, які не залишають матеріальних слідів, проте, тим не менш, які не втрачають своєї огидності й небезпечності як для потерпілих, так і для суспільства. Щодо начебто зменшення «концентрації насильства» у діяльності сучасних органів поліції та спецслужб і переходу до психологічного насильства, варто наголосити на вельми важливому аспекті.

Так, йдеться про міф, що начебто психологічний вплив на потерпілих, мовляв, є значно менш загрозливим у своїх наслідках, аніж вплив фізичний: «Існують чіткі клінічні докази того, що психологічні тортури є настільки ж травматичними, як їх фізичні варіації» [32, с. 26].

Говорячи про поширення феномену тортур у ХХІ столітті, потрібно зробити базовий акцент: феномен тортур не може існувати без соціальної підтримки громадян сучасних суспільств, які віддають свою свободу в обмін на нерідко оманливу «безпеку». В умовах «суспільств безпеки», коли «свобода» розчинилася у мережах «убезпечення» та «захисту суспільства», коли кожна політична криза актуалізує питання ще більшого «захисту суспільства», процес завуальованого стимулювання застосування тортур та навіть легалізації тортур набирає нових вкрай небезпечних обертів.

Говорячи про те, хто саме використовує тортури, необхідно згадати видатного англійця Герберта Спенсера, який наголошував, що «судді, присяжні, констеблі, тюремщики – це все *одиначі з народу*, а тому всі вони будуть мати в середньому всі ті недосконалості, якими характеризується сам народ» [40, с. 260].

К. Ейнгольф слушно зазначає, що катування найчастіше застосовуються проти людей, які не є повноправними членами суспільства, таких як раби, іноземці, військовополонені та представники расових,

етнічних і релігійних аутсайдерів. Каткування застосовується рідше проти членів або громадян суспільства. Каткування частіше застосовуються, коли уряд або суспільство сприймає себе *під загрозою* [5, с. 106].

Зазначений погляд повністю кореспондує науковим поглядам Зігмунта Баумана та Ульріха Бека щодо сучасних «*суспільств ризиків*» та розподілу населення на глобалізованих «*туристів*» та локалізованих «*бродяг*», де останні розглядаються як такі, що демонструють явні або приховані «*ризики*», і від яких суспільство потребує «*убезпечення*» – нехай навіть у найбільш радикальних формах.

Зазначені погляди були сформульовані німецькими вченими Отто Руше і Георгом Кіркхеймером ще 1939 року в їх класичній праці «*Punishment and Social Structure*», де вчені зазначали, що тортури у пізньому Середньовіччі отримали більше виправдання: чим біднішими ставали окремі категорії осіб, тим більш загрозливими вони вважалися для суспільства. На аргументовану думку Руше і Кіркхеймера, соціальні та економічні умови в Європі, що спричинили масове зростання кількості матеріально знедолених осіб, спричинили дедалі більш авторитарні заходи соціального контролю, включаючи процедури та подальші покарання, які мало приділяли уваги питанням винності або невинуватості [41]. З усіма, хто залишився без даху над головою або мав низький соціальний статус, слід було боротися будь-якою ціною (можна згадати англійські «*закони про бідних*» (*Poor Laws*), які формально вони мали чинність до 1948 року) [42]. І, навпаки, купці та інші заможні особи могли уникнути загрози катувань саме в силу їхнього матеріального стану. Саме статус, а не окремі дії, був головною, якщо не єдиною різницею стосовно ризику застосування тортур як засобу отримання доказів і тортур як покарання. Сьогодні ми маємо тих саме глобалізованих «*туристів*» та локалізованих «*бродяг*», проте проблема, нехай будучи значно завуальованою, залишається по суті такою ж, як і в часи Середньовіччя.

Чи можна виправдати застосування катувань?

Якщо проглянути практику ЄСПЛ щодо застосування статті 3 Конвенції, перше, що можна взяти до уваги, це базова теза, яка міститься у кожному із зазначених рішень ЄСПЛ: «*Стаття 3 Конвенції закріплює одну з фундаментальних цінностей демократичного суспільства. Вона категорично забороняє без будь-яких винятків катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження та покарання без огляду на обставини чи поведінку потерпілого*».

Якщо застосувати цей верховний принцип до тематики нашої статті в контексті боротьби з тероризмом, то окремі рішення ЄСПЛ присвячуються саме абсолютній забороні використання *enhanced interrogation techniques* для цілей отримання інформації від терористів: «Суд вважає законним прийняття державами-учасницями твердої позиції щодо тих, хто робить свій внесок у вчинення терористичних актів, з якими він не може змиритися за жодних обставин» («*Othman (Abu Qatada) v. the UK*», n. 183).

ЄСПЛ робить особливий наголос: розслідування справ про терористичні злочини, безсумнівно, наражається на певні проблеми для органів влади. Проте потреби слідства та безумовна складність боротьби зі злочинністю, зокрема з тероризмом, не можуть виправдовувати порушення захисту фізичного стану людини («*Brogan and Others v. the UK*», n. 61; «*Murray v. the UK*» [GC], n. 58; «*Dikme v. Turkey*», n. 64; «*Tomasi v. France*», n. 115).

Навіть за найскладніших обставин, таких як боротьба з тероризмом та організованою злочинністю, Конвенція категорично забороняє будь-яке катування або нелюдське поводження чи таке, що принижує людську гідність, поводження або покарання («*Sylenok and «Tekhnoservis-Plus» v. Ukraine*», n. 66; «*Bekos and Koutropoulos v. Greece*», n. 45; «*Bocharov v. Ukraine*», n. 44; «*Bazorkina v. Russia*», n. 129; «*Selmouni v. France*» [GC], n. 95; «*Jalloh v. Germany*» [GC], n. 99; «*Zyakun v. Ukraine*», n. 39).

Якщо коротко сформулювати причини, чому катування не може бути виправданим за будь-яких обставин, то подібні аргументи можуть бути зведені до такого: 1) катування – це нерезультативний, неефективний та економічно витратний інструмент допиту; 2) катування спричиняють глибокі психологічні та фізичні травми; 3) катування є незаконними; 4) катування мають численні негативні юридичні наслідки для жертв, самих злочинців, платників податків, суспільства та держави; 5) катування є глибоко аморальним та огидним явищем [43].

Як це не дивно з європейської перспективи, на фоні тотальної заборони тортур як покарання та засобу отримання доказів, в американській науковій літературі існують усталені погляди щодо спроб морального обґрунтування катувань, хоча, безумовно, європейський науковий підхід категорично спростовує такі погляди: «Хоча «цивілізоване» суспільство, як правило, не погоджується з такою поведінкою, ця стаття стверджує, що катування морально виправдовується за певних обставин, головним чином, коли можна уникнути більш серйозної шкоди, використовуючи катування як засіб допиту. Необхідно прибрати принизливий підтекст, пов'язаний з тортурами. Об'єктивний аналіз необхідності катувань вказує на те, що це морально виправдано» [27, с. 583].

Причому подібних думок в американській літературі можна знайти більш ніж у достатній кількості: «Той факт, що катування завдає страшних страждань, не викликає сумнівів. Але це не позбавляє моральних припущень, що лежать в основі *абсолютистського підходу* до питання щодо заборони катувань, двох основних слабких аспектів. По-перше, залежно від тривалості та альтернатив, катування – це не обов'язково найгірше, що може трапитися з ким завгодно за будь-яких можливих обставин. ... По-друге, навіть якщо катування є

найгіршим типом страждань, це не буде достатньою підставою для заборони в будь-яких обставинах, особливо коли катування однієї особи запобігає катуванням та/або смерті багато інших» [14, с. 7-37].

Так, деякі американські автори аргументують: «Існують п'ять факторів, що мають значення для визначення того, чи допустимі катування, та ступеня катувань. Цими факторами є таке: 1) кількість життів під реальною загрозою; 2) безпосередність та реальність заподіяння шкоди; 3) наявність інших засобів для отримання інформації; 4) рівень протиправної діяльності суб'єкта; 5) ймовірність того, що суб'єкт насправді володіє відповідною інформацією [27, с. 585].

Відтак, робиться категорично неприйнятний для європейської політики висновок, що «регулювання застосування тортур краще, аніж заборона» [27, с. 514].

Іншими словами, з подібних тверджень випливає вельми небезпечна формула: «*Absolute in principle but relative in application*».

У науковій літературі з питань політичних та економічних передумов застосування тортур виділяються декілька моделей.

«*The security model*» розглядає тортури як інструмент, який може підвищити захист від загроз, що постають перед суспільством. Класичний аргумент полягає в тому, що якщо заарештований терорист не стане давати свідчення про майбутні напади, сотні безневинних людей загинуть, коли спрацює бомба (*the 'ticking bomb' argument*). Відтак, на переконання прихильників такого підходу, аж ніяк не можна погодитися з тим, що «навіть страждання багатьох вбитих або поранених внаслідок вибуху *ticking bomb* мають менше значення, ніж гарантування того, щоб навіть за цих обставин підозрюваний був захищений від будь-яких страждань, які, якби вони були заподіяні, могли запобігти лиху» [14, с. 7-37].

Так, у 1988 році ізраїльська делегація виступила перед Комітетом ООН проти тортур, який звинуватив Ізраїль у порушенні Конвенції ООН проти катувань, використовуючи те, що ізраїльтяни називали «*moderate pressure*»: «Ніхто ніколи не знав, де і коли вибухне наступна бомба. Іноді ми потрапляємо до особливих ситуацій, коли нам потрібно отримати життєво важливу інформацію від терориста або потенційного терориста, щоб запобігти наступному терористичному акту» [44, с. 377].

Саме ця модель була повністю взята на озброєння США під час «*War on Terror*», проголошеної у вересні 2001 року.

«*The security model*» також була використана для обґрунтування легітимності ізоляторів, таких як *Guantanamo Bay* під час «*War on Terror*» [44, с. 377]. В урядових звітах та офіційних прес-конференціях затриманих максимально подавали як таких, які дійсно мають вкрай важливу інформацію про те, що саме цікавить терористів, терористичні мережі та потенційні загрози, які можна, на жаль, мовляв, здобути шляхом застосування *enhanced interrogation techniques*.

Відповідно, перед урядовими чиновниками постає триєдине завдання: 1) публічно визнати, що *enhanced interrogation techniques* дійсно застосовувалися, проте виключно заради високої мети захисту суспільства; 2) заявити, що *enhanced interrogation techniques* не є катуванням або нелюдським поведінням; 3) задекларувати, що лише саме завдяки застосуванню *enhanced interrogation techniques* було відвернуто певна кількість терористичних актів або інших злочинів, чим було врятовано велику кількість невинних людей.

Головним аргументом проти цієї моделі є таке: якщо ми будемо виправдовувати тортури незалежно від їх назви в діяльності служб безпеки та органів поліції, то тортури знову стануть головним, якщо не єдиним засобом соціального контролю, що призведе до більш ніж суттєвого послаблення «м'язів» органів правопорядку та служб безпеки.

Коротко підсумовуючи сутність моделі безпеки, необхідно зауважити на такому: 1) дієвість катувань для цілей убезпечення не доведено; 2) катування може наповнити предмет розслідування або оперативно- діяльності недостовірною інформацією, що буде дорого коштувати платникам податків; 3) катування сприяє нагнітання напруження в суспільстві та сприяє насиченню суспільства аномією; 4) катування сприяє погіршенню психічного здоров'я, адже негативні психологічні наслідки навіть умовних «легких» форм катування викликають незворотні психологічні реакції як у жертв катування, так у агентів, які їх застосовують.

Проте головне, якщо ми говоримо про модель безпеки, не можна забувати про принципово важливий момент: катування – незалежно від того, чи заборонено воно (як в Європі), чи дозволено у формі умовних *enhanced interrogation techniques*, – породжує відповідну негативну та вкрай небезпечну ланцюгову реакцію. Так, якщо держава надає своїм агентам формальний дозвіл на застосування катувань до громадян (нехай навіть у завуальованій формі) або принаймні толерує практику катувань, то у громадян зникають моральні бар'єри щодо застосування аналогічних дій до агентів держави або до тих саме безневинних громадян.

Крім того, як слушно зазначає Р. Блейклі, більшість тортур мають мало спільного із захистом населення від неминулих загроз безпеці. Набагато більше вони пов'язані з подоланням загроз інтересам транснаціональних елітних груп [44, с. 381].

Саме цей аспект «боротьби з тероризмом» є найбільш важливим для аналізу проблематики безпеки. Він повністю кореспондує поглядам С. Коена, М. Фуко, У. Бека та З. Баумана щодо глобалізованих «туристів», локалізованих «бродяг» та насичення політичного тіла суспільства «безпекою» з метою ще більшого соціального контролю над кожним рухом та навіть – станом на сьогодні – кожною думкою пересічного громадянина.

Елітні політичні групи та приватні транснаціональні корпорації насичують суспільство відповідними месиджами: так, тортури, це більш ніж огидно. Проте, мовляв, світ змінився настільки, що перед нами стоїть

важливий вибір: або пожертвувати одним терористом, або мовчки спостерігати за загибеллю сотень або тисяч безневинних людей. Ну, добре, мовляв, ми, діючи виключно заради високих ідеалів демократичного суспільства, мусимо максимально зменшити застосування катувань щодо злочинців та терористів, проте ми повинні компенсувати це трьома речами: 1) збільшенням фінансування поліції та служб безпеки; 2) ще більшим насиченням суспільства камерами відеоспостереження та іншими пристроями спостереження; 3) ще більшим доступом до персональних даних громадян заради їх власної безпеки.

«*The stability model*» є другою моделлю, яка пояснює застосування тортур у суспільстві XXI століття.

Так, будучи більш радикальною у поясненні причин застосування тортур, модель стабільності розглядає тортури як інструмент державного терору для дисциплінування населення та придушення потенційного або фактичного політичного протистояння, яке може загрожувати інтересам політичних еліт [44, с. 381]. До такої опозиції належать революційні та повстанські рухи, але нерідко також опозиційні партії, профспілки, групи, що закликають до демократії або до політичних свобод, а також ті, хто підозрюється в тому, що потенційно пов'язаний з такими групами, як зараз, так і в майбутньому. Часто катування використовуються як інструмент, який слід застосовувати проти конкретних осіб або груп, які мають стати прикладом для тих, хто наважується кинути виклик політичному режиму або політичним елітам. Для таких цілей використовуються підконтрольні або лояльні засоби масової інформації, які отримують «з *перших рук*» відповідні дані, які для інших ЗМІ є недоступними.

«*The legitimacy model*» є третьою моделлю, яка пояснює застосування тортур у суспільстві XXI століття.

Модель легітимності пояснює способи декларування окремими особами та/або політичними елітами права на катування, де такі особи прагнуть таким чином забезпечити *право на катування* задля власних інтересів, проте зовнішнім обґрунтуванням є, звичайно, «інтереси суспільства» або навіть «всього світу» [44, с. 381].

Так, після оголошеної у вересні 2001 року «*War on Terror*» США взяли курс на легалізацію застосування тортур єдиним суб'єктом, створюючи протилежність – «глобальне зло» проти «глобального рятівника світу», де з'єднувальною ланкою стала легітимізація *enhanced interrogation techniques*. У подальшому рівень легітимізації стає нижчим та менш вибагливим, коли з формули «глобальне зло» проти «глобального рятівника світу» прибираються слова «глобальне» та «світу». Причому, як слушно зазначає Р. Блейклі, чи застосовують катування як засіб отримання точної інформації про загрози, абсолютно неважливо. Мета полягає в забезпеченні права на застосування катувань *на майбутнє*. Прикладом застосування цієї моделі також є США – від *KUBARK Counterintelligence Interrogation* до більш сучасних інструкцій проведення *enhanced interrogation techniques*.

Результативність та ефективність тортур як соціальних практик

Феномен тортур є поширеним у практиці органів правопорядку та спецслужб через *стверджувану* результативність подібних методів для отримання доказів вини підозрюваних. Нерідко вважається, що катування «спрацьовує як з міркувань безпеки, так і з точки зору стабільності, оскільки люди мають обмежені пороги для переживання подібного роду зловживань – навіть найжорсткіші персонажі врешті-решт ламаються від болю» [44, с. 388].

Відповідаючи на це питання, можна, передусім, нагадати, що навіть ЦРУ було змушене визнати свою неспроможність провести всебічний та незалежний аналіз ефективності *enhanced interrogation techniques*.

The U.S. Senate Intelligence Committee наголосив, що «співробітники ЦРУ ... вирішили розпочати програму безстрокового таємного затримання та використання жорстоких методів допиту, що порушує законодавство США, договірні зобов'язання та наші цінності».

Так, *the U.S. Senate Intelligence Committee* дійшов наступних висновків:

- 1) використання *enhanced interrogation techniques* не було результативним засобом отримання точної інформації або залучення колаборантів з числа затриманих;
- 2) твердження ЦРУ щодо ефективності *enhanced interrogation techniques* є неточними і не базуються на достовірних показниках успіху;
- 3) допити затриманих ЦРУ були жорстокими і набагато гіршими, аніж це було подано політикам та громадськості;
- 4) умови ув'язнення для затриманих ЦРУ були жорсткішими, ніж ЦРУ представляло політикам і громадськості;
- 5) ЦРУ неодноразово надавало недостовірну інформацію Міністерству юстиції, що перешкоджало правильному юридичному аналізу *Detention and Interrogation Program*;
- 6) ЦРУ активно уникало або перешкоджало нагляду за *Detention and Interrogation Program* з боку Конгресу;
- 7) ЦРУ перешкоджало ефективному контролю з боку Білого дому за програмою;
- 8) функціонування та адміністрування *Detention and Interrogation Program* ускладнювало, а в деяких випадках перешкоджало роботі інших органів виконавчої влади у сфері національної безпеки;
- 9) ЦРУ перешкоджало нагляду Генеральної інспекції ЦРУ;
- 10) ЦРУ координувало випуск секретної інформації для ЗМІ, включаючи неточну інформацію щодо ефективності *enhanced interrogation techniques*;

11) ЦРУ виявилось неготовим, оскільки воно розпочало реалізацію *Detention and Interrogation Program* більш ніж через 6 місяців після надання відповідних повноважень;

12) адміністрування *Detention and Interrogation Program* було глибоко недосконалим упродовж усієї тривалості цієї програми, особливо у 2002 році та на початку 2003 року;

13) на замовлення ЦРУ два психологи розробили *enhanced interrogation techniques* та зіграли центральну роль в операції, оцінках та адмініструванні *Detention and Interrogation Program*. Причому жоден психолог не мав досвіду допитувача, спеціальних знань про «Аль-Каїду», досвіду боротьби з тероризмом, навичок будь-якої відповідної культурологічної або лінгвістичної експертизи. У 2005 році психологи створили компанію спеціально для проведення такої роботи з ЦРУ. Незабаром після цього ЦРУ передало практично всі аспекти програми на аутсорсинг;

14) затримані ЦРУ піддавались методам примусового допиту, які не були схвалені Міністерством юстиції або не були санкціоновані штабом ЦРУ;

15) ЦРУ не здійснювало вичерпного або точного обліку кількості осіб, яких воно затримало, і тримало осіб в умовах, які не відповідали законодавчим стандартам тримання. Твердження ЦРУ щодо кількості затриманих та підданих посиленним методам допиту були неточними;

16) навіть саме ЦРУ не змогло належним чином оцінити ефективність *enhanced interrogation techniques*;

17) ЦРУ рідко притягало персонал до відповідальності за серйозні та суттєві порушення, неналежну діяльність, системні та індивідуальні недоліки управління;

18) ЦРУ ігнорувало численні внутрішні критичні зауваження, критику та заперечення щодо функціонування та адміністрування *Detention and Interrogation Program*;

19) *Detention and Interrogation Program* за своєю природою була нежиттєздатною та фактично завершилася до 2006 року через несанкціоноване розкриття інформації в пресі, зменшення співпраці з боку інших держав, юридичні та адміністративні проблеми;

20) *Detention and Interrogation Program* суттєво нашкодила інтересам США у світі та призвела до інших значних грошових та негрошових витрат [45].

З проблемою сумнівної результативності тортур у розумінні можливості отримати зізнання та інформацію тісно пов'язана проблема не менш сумнівної *ефективності* тортур, де категорія ефективності розуміється в контексті *отримання результату за найменшу ціну*.

У цьому контексті потрібно ще раз нагадати, що однією з передумов зменшення застосування тортур було концептуальна трансформація теорії доказів та практики доказування у кримінальному процесі, де значення зізнання підозрюваного суттєво зменшилося, а відповідний вакуум було заповнено *непрямими доказами*. Причому з розвитком науки криміналістики – спочатку з появою бертільонажу та дактилоскопії, а згодом ДНК-технологій та інших наукових досягнень – процесуальне значення «явок з повинною» ще більше мінімізувалося. У XXI столітті значення самовикривальних свідчень стало ще менш актуальним з огляду на переведення усього діловодства в електронно-цифрові бази та розкидування мереж соціального контролю з електронними перепустками, камерами цілодобового онлайн-спостереження та іншими контрольними механізмами [18, с. 34-50].

Крім того, на увагу заслуговує більш високий рівень аналізу. Так, за даними *the University of Maryland's Global Terrorism Database*, поступове збільшення частоти терористичних нападів мало місце з 1970 року по 1992 рік. Після подій 11 вересня 2001 року відбулося незначне збільшення кількості терористичних атак, яке поступилося періодом занепаду терористичної активності. Однак за період 2004 – 2014 років спостерігалось різке зростання кількості терактів з трохи більше 1 тис. у 2004 році до майже 17 тис. у 2014 році [46]. Отже, оцінюючи зазначені показники, можна дійти висновку, що «*War on Terror*» супроводжувалася збільшенням терористичної активності. Коли «*War on Terror*» стала одним з головних факторів глобального політичного розвитку, відповідно, кількість терактів зросла майже у 17 разів.

У 2017 році у всьому світі від тероризму загинуло 26445 людей. Упродовж цього десятиліття кількість загиблих у світі коливалась від найнижчого значення – 7827 осіб у 2010 році до найвищого показника 44490 осіб у 2014 році (рис. 1) [47]. Зазначені дані надають додаткові підстави аналізувати питання неефективності глобальної стратегії боротьби з тероризмом, частиною якої після 2001 року стали *enhanced interrogation techniques*.

Цікавим також є динаміка частки смертності від тероризму в глобальній картині смертності [47]. Так, спостерігається збільшення відносних показників смертності від тероризму в загальній картині смертності. Причому задекларована «*War on Terror*», навпаки, супроводжувалася частковим збільшенням смертності від тероризму. Більше того, домінуючий глобальний політичний чинник боротьби з тероризмом, навпаки, продемонстрував безпрецедентне зростання частки смертності від тероризму у 2014 році (рис. 2).

Можна також навести вельми цікаву й корисну додаткову інформацію. Так, за період 2010 – 2019 років у країнах Європейського Союзу спостерігалось суттєве збільшення кількості осіб, арештованих за причетність до вчинення терористичних актів (табл. 3, рис. 3) [48]. Звичайно, це питання потребує додаткового визначення, проте на фоні задекларованої в країнах Європи нульової толерантності до тортур та виключення будь-яких форм нелюдського поводження з переліку засобів отримання доказової інформації, можна стверджувати, що принаймні зовнішні показники роботи органів правопорядку та спецслужб можуть не залежати від застосування *enhanced interrogation techniques*.

*Рис. 1. Кількість жертв від тероризму
(www.ourworldindata.org)*

*Рис. 2. Частка смертності від тероризму
(www.ourworldindata.org)*

**Кількість осіб, арештованих за причетність до вчинення терористичних актів
у країнах Європейського Союзу**

<i>Рік</i>	<i>Особи, заарештовані за підозрою у тероризмі</i>
2010	611
2011	484
2012	536
2013	631
2014	774
2015	1077
2016	1011
2017	1219
2018	1056
2019	1316

Рис. 3. Особи, заарештовані за підозрою у тероризмі у країнах ЄС
(www.statista.com)

Проте головним є те, що тортури стали економічно не вигідними через зазначений вище «ефект бумеранга». Дедалі більше закріплення у практиці ЄСПЛ гарантій прав підозрюваних у кримінальному процесі та виключення «явок з повинною» у країнах-членах Ради Європи з числа доказів створили *презумпцію правдивості заяв підозрюваного* у судовому засіданні при розгляді справи по суті про застосування до нього катувань під час досудового розслідування.

Так, ЄСПЛ неодноразово наголошував: «Жорстоке поводження повинно бути підтверджено відповідними доказами. Оцінюючи ці докази, Суд приймає критерій доказування «*поза розумним сумнівом*», але додає, що такий доказ може впливати зі співіснування достатньо сильних, чітких та послідовних висновків чи подібних неспростовних презумпцій факту» («*Gerashchenko v. Ukraine*», п. 79; «*Kapustnyak v. Ukraine*», п. 60; «*Klass v. Germany*», п. 30; «*Kobets v. Ukraine*», п. 44; «*Kulik v. Ukraine*», п. 86; «*Lopatin and Medvedskiy v. Ukraine*», п. 54; «*Lunev v. Ukraine*», п. 90; «*Menesheva v. Russia*», п. 52) [49; 50; 51; 52; 53; 54; 55].

ЄСПЛ сформулював презумпцію «*доброго здоров'я особи до затримання агентами держави*», яка знайшла своє відображення у численних рішеннях ЄСПЛ: «Якщо встановлено, що особа потрапила під поліцейську варту при доброму здоров'ї, але під час звільнення має тілесні ушкодження, на відповідну державу покладається обов'язок надати правдоподібне пояснення причин виникнення таких ушкоджень» («*Bilyu v. Ukraine*», п. 65; «*Kovalchuk v. Ukraine*», п. 59; «*Mikiashvili v. Georgia*», п. 69; «*Süleyman Demir and Hasan Demir v. Turkey*», п. 39; «*Tomasi v. France*», п.п. 108-111) [56; 57; 58; 59; 60].

Більше того, «органи влади зобов'язані відповідати за тілесні ушкодження, завдані особам, які перебувають під їхнім контролем під вартою. Виходячи з обов'язку представників органів влади нести відповідальність за осіб, які перебувають під їхнім контролем, навіть виправдання поліцейських у кримінальному процесі не звільняє державу від відповідальності, яку покладає на неї Конвенція» (*«Yavuz v. Turkey»*; *«Berktaş v. Turkey»*, n. 168; *«Bursuc v. Romania»*, n. 80) [61; 62; 63].

Відповідно, це тягне велику ймовірність подання відповідних позовів до держави від самих підозрюваних, так само як скасування відповідних вироків вищими судами з аналогічних підстав, що також у подальшому покладає на платників податків, багато з яких легковажно виправдовують катування, додатковий фінансовий тягар.

Причому найбільш болючими для платників податків можуть бути фінансові санкції, що покладаються ЄСПЛ на національні держави за статтею 3 Конвенції про захист прав людини. Так, яскравим прикладом такого економічного «бумеранга» є рішення ЄСПЛ у справі *«Husayn (Abu Zubaydah) v. Poland»* від 24.07.2014, яким було встановлено порушення Польщею Конвенції з прав людини внаслідок співпраці з США та надання ЦРУ дозволу утримувати та катувати потерпілих на території Польщі у 2002 – 2003 роках, внаслідок чого Польща була змушена сплатити жертвам катувань сумарно 130 тис. євро [35]. Так само, у рішенні у справі *«Abu Zubaydah v. Lithuania»* Литва та Румунія виплатили по 100 тис. євро компенсації потерпілим за катування, не рахуючи судових витрат [64].

Причому для того, що нівелювати у насильницький спосіб отримані так звані «явки з повинною», ЄСПЛ створив міцний фундамент своєї практики, запровадивши категорію *«грубої відмови в правосудді»*: «Груба відмова в правосудді» є вимогливою перевіркою на несправедливість. Вона виходить за рамки простих порушень або відсутності гарантій у судових провадженнях, які можуть призвести до порушення статті 6 Конвенції, якщо вони матимуть місце в самій державі-учасниці. Вимагається порушення принципів справедливого судового розгляду, гарантованого статтею 6 Конвенції, яке є настільки значимим, що воно рівнозначно зведенню нанівець або знищенню самої суті права, гарантованого цією статтею» [65]. Причому до *«форм несправедливості»*, які формують *«грубу відмову в правосудді»* належить «отримання та використання доказів, здобутих в результаті катувань» [65; 66].

Як наслідок, ЄСПЛ сформував широку практику щодо використання у кримінальному процесі сумнівних самовикривальних свідчень: за системою Конвенції заборона використання доказів, отриманих у результаті катувань, є фундаментальною. Жодна правова система, заснована на верховенстві права, не може схвалювати допуск доказів – якими б правдоподібними вони не були, – які були отримані в результаті такої варварської практики, як катування (*«Othman (Abu Qatada) v. the UK»*, n. 264). Докази, отримані в результаті катувань, виключаються з метою захисту цілісності судового процесу і, в кінцевому підсумку, верховенства права як такого (*«Othman (Abu Qatada) v. the UK»*, n. 264) [66].

ЄСПЛ наголошує, що допустимість показань, отриманих за допомогою катування або жорстокого поводження, як доказів з метою встановлення відповідних фактів у кримінальному провадженні призводить до несправедливості провадження в цілому. Цей висновок застосовується незалежно від доказової значущості цих показань та від того, чи мало їх використання вирішальне значення для ухвалення обвинувального вироку (*«Gäfgen v. Germany»* [GC], n. 166; *«Tarasov v. Ukraine»*, n. 83; *«Zyakun v. Ukraine»*, n. 39) [67; 68; 69].

У справі *«Harytunyan v. Armenia»* ЄСПЛ наголосив: «Може виникнути проблема застосування пункту 1 статті 6 Конвенції щодо доказів, отриманих на порушення вимог статті 3 Конвенції, навіть якщо ці докази не були вирішальними для засудження особи. Використання доказів, отриманих з порушенням статті 3 Конвенції, у кримінальному судочинстві порушує серйозні питання щодо справедливості такого процесу. На обвинувальні докази – незалежно від того, чи були вони реальними доказами або зізнавальними свідченнями, – отримані в результаті насильства, жорстокого поводження або інших видів неналежного поводження, які можуть розглядатися як тортури, ніколи не можна посилалися в обґрунтування винності, незалежно від їх доказового значення. Будь-який інший висновок лише служитиме меті обґрунтування морально неприйнятної поведінки, яку автори статті 3 Конвенції прагнули заборонити, або, іншими словами, «дозволятиме жорстокість під прикриттям закону» [70].

Поширення катування: за лаштунками офіційної статистики

Говорячи про надзвичайну поширеність катувань як феномену у сучасних суспільствах, варто проілюструвати таке твердження за допомогою наступних фактів та тенденцій.

Цікавим прикладом застосування тортур у XXI столітті є Сполучені Штати Америки.

Так, опитування, проведене *Gallup* у жовтні 2001 року, коли шок від нападів був надзвичайно гострим, показав, що 45% респондентів виправдали б катування відомих терористів, якщо б останні знали подробиці про майбутні теракти в США, проте 53% заперечили таку політику [71].

Після того, як фотографії з іракської в'язниці Абу-Грейб були відкриті американцям у квітні 2004 року, дослідження *ABC News Polling Unit* виявило, що лише 29% американців розцінили як катування, те, що американські солдати робили з ув'язненими, тоді як 60% заявили, що це було зловживання, проте аж ніяк не тортури. Водночас більше половини респондентів (51%) у цьому ж опитуванні заявили, що США справді використовують катування як *політичну стратегію* у війні проти терору [72].

Вельми цікавим було зазначене опитування в частині можливості використання засобів отримання інформації від підозрюваних (табл. 4, рис. 4). Наприклад, сексуальне приниження (16%), ураження електричним струмом (17%) та залякування членів сімей підозрюваних (19%) отримали мало підтримки.

Таблиця 4

Результати опитування: «Які форми поведінки можуть бути використані проти терористів» (ABC News Polling Unit, 2004)

<i>Які форми поведінки можуть бути використані проти терористів (ABC News Polling Unit, 2004)</i>	<i>%</i>
Позбавлення сну	66
Надягання пакета на голову	57
Шумовий вплив	54
Погрожування розстрілом	41
Дія високих / низьких температур	40
Позбавлення їжі та/або води	38
Побиття	29
Тримання оголеним без одягу	25
Примусове занурення голови у воду	21
Залякування членів родини	19
Електрошок	17
Сексуальна наруга	16

На відміну від цього, респонденти набагато більше підтримали використання екстремальних температур (40%), погрози розстріляти підозрюваних (41%) та шумовий вплив (54%). Позбавлення сну – це єдина техніка допиту, яка отримала переважну більшість підтримки (66%) [72].

Рис. 4. Результати опитування: «Які форми поведінки можуть бути використані проти терористів» (ABC News Polling Unit, 2004)

В опитуванні *Pew Research Center*, проведеному в липні 2004 року, 43% американці заявили, що катування підозрюваних у тероризмі для отримання важливої інформації нерідко або іноді є виправданим [71].

Опитування, проведене *Chicago Council on Foreign Relations* у 2004 році, показало, що 27% респондентів підтримало надання дозволу урядам застосовувати тортури, тоді як 70% заперечило можливість застосування тортур для цілей боротьби з особливо тяжкими злочинами [71].

У табл. 5 та рис. 5 наведено ставлення американців до використання тортур для цілей боротьби з тероризмом та іншими тяжкими злочинами за результатами різних соціологічних опитувань (у %):

Таблиця 5

**Ставлення американців до використання тортур для цілей боротьби з тероризмом
(результати соціологічних опитувань)**

<i>Дата</i>	<i>Дослідження</i>	<i>Підтримую</i>	<i>Інколи</i>	<i>Рідко</i>	<i>Заперечую</i>
14.11.2001	Investor's Business Daily / Christian Science Monitor	32	-	-	66
14.03.2002	Fox News	41	-	-	47
13.03.2003	Fox News	44	-	-	42
27.05.2004	ABC News / Washington Post	35	-	-	63
18.08.2004	Pew Research Center	15	28	21	32
10.05.2005	Pew Research Center	15	30	24	27
06.12.2005	Associated Press / Ipsos-Public Affairs	11	27	23	36
21.12.2005	Harris Interactive	12	40	-	48
20.09.2006	CBS News / New York Times	35	-	56	-
05.10.2006	Pew Research Center	18	28	19	32
19.10.2006	PIPA / Globescan	36	-	-	58

У цілому, 26,7% американців, опитуваних у рамках різних досліджень упродовж періоду 2001 – 2006 років, підтримали застосування тортур для цілей боротьби з тероризмом.

**Рис. 5. Ставлення американців до використання тортур для цілей боротьби з тероризмом
(результати соціологічних опитувань)**

Опитування більш ніж 21 тис. громадян з 21 країни, проведене *Amnesty International*, у 2014 році, встановило, що 44% респондентів мають страх бути підданим тортурам у випадку взяття їх під варту [73].

Вибірка результатів опитування респондентів з питання «Чи існує реальна небезпека та, відповідно, страх бути підданим тортурам у випадку ув'язнення» виглядає наступним чином (табл. 6, рис. 6) [74]:

Таблиця 6

**Результати соціологічних опитувань щодо страху
перед катуванням**

<i>Небезпека бути підданим тортурам в ув'язненні</i>	<i>%</i>	<i>Небезпека бути підданим тортурам в ув'язненні</i>	<i>%</i>
Бразилія	60	Аргентина	49
Мексика	64	Росія	48
Туреччина	58	Іспанія	45
Пакистан	58	США	32
Кенія	58	Чилі	30
Греція	57	Німеччина	30
Індонезія	54	Китай	25
Південна Корея	54	Канада	21
Перу	54	Австралія	16
Нігерія	50	Сполучене Королівство	15

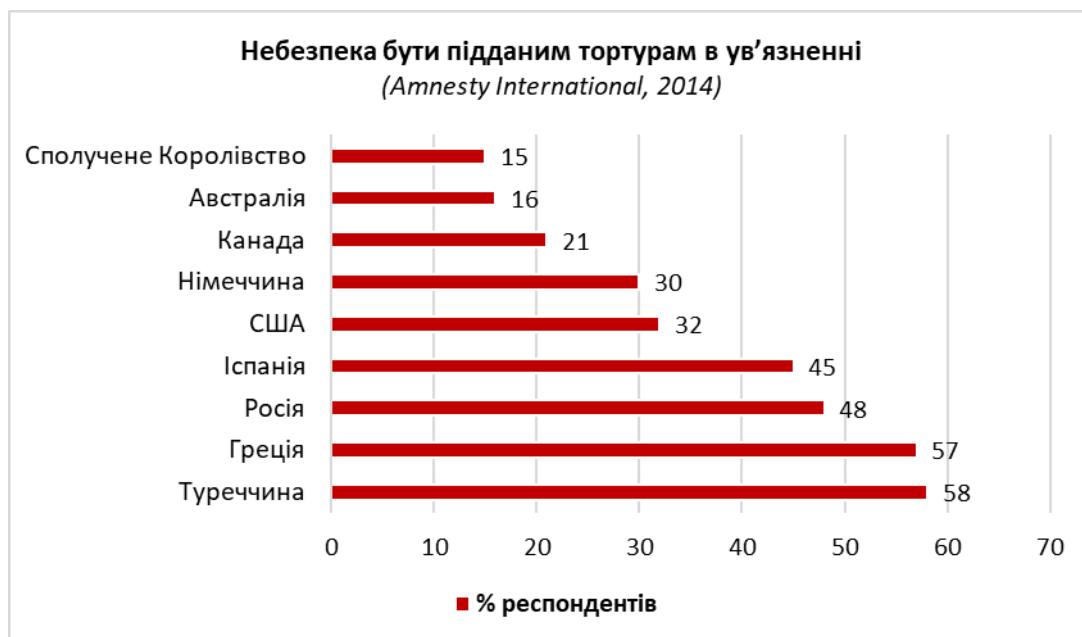
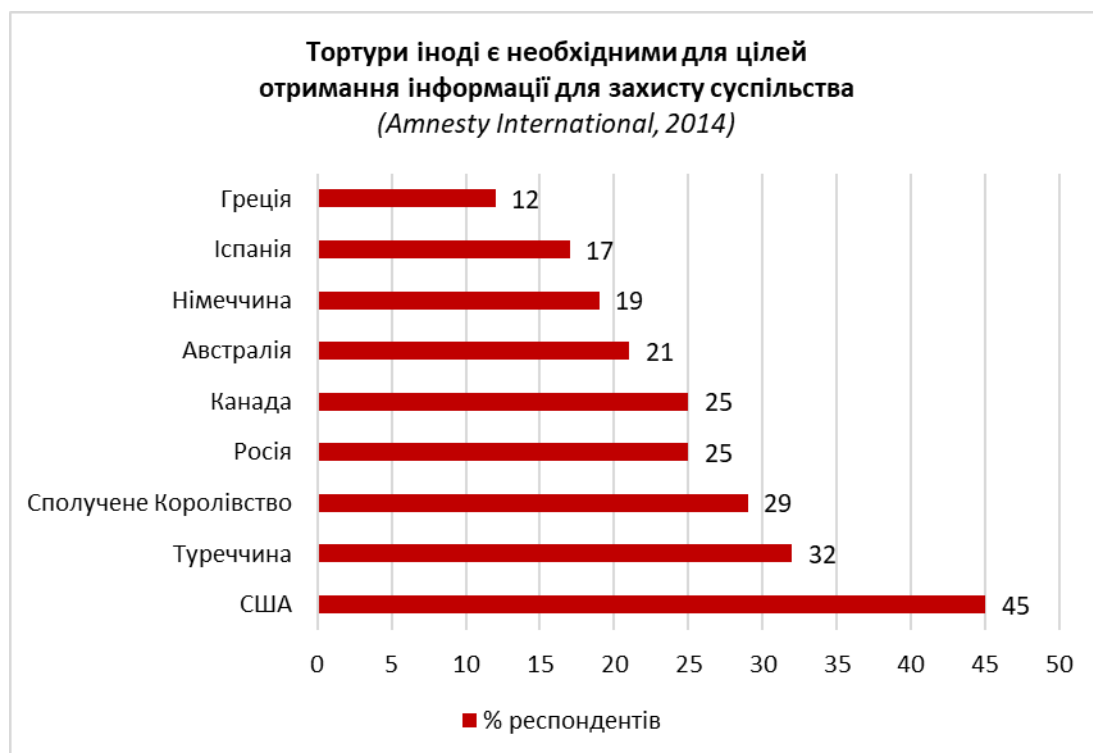

Рис. 6. Результати соціологічних опитувань щодо страху перед катуванням
(*Amnesty International, 2014*)

Проте водночас в цілому 36% респондентів допускали застосування тортур з метою захисту суспільства від серйозних загроз (табл. 7, рис. 7).

**Результати соціологічних опитувань щодо можливості використання тортур
(Amnesty International, 2014)**

<i>Тортири іноді є необхідними для цілей отримання інформації для захисту суспільства</i>	<i>%</i>	<i>Тортири іноді є необхідними для цілей отримання інформації для захисту суспільства</i>	<i>%</i>
Китай	74	Сполучене Королівство	29
Індія	74	Південна Корея	27
Кенія	66	Росія	25
Нігерія	64	Канада	25
Пакистан	56	Австралія	21
Індонезія	54	Бразилія	19
США	45	Німеччина	19
Перу	40	Чилі	18
Туреччина	32	Іспанія	17
Мексика	29	Греція	12

**Рис. 7. Результати соціологічних опитувань щодо можливості використання тортур
(Amnesty International, 2014)**

Відповідно до дослідження *Huffington Post* та *YouGov*, проведеного у 2014 році з питань можливості застосування різних *enhanced interrogation techniques*, респонденти наступним чином відповіли на питання (табл. 8, рис. 8) [37, с. 32]:

**Результати соціологічних опитувань щодо можливості використання
«технік посиленого допиту» (Huffington Post / YouGov, 2014)**

<i>Техніка</i>	<i>Прийнятна (%)</i>	<i>Неприйнятна (%)</i>
Позбавлення сну	55	30
Завдання ляпасів	44	35
Стояння біля стіни	40	41
Примусове перебування без одержі	37	44
Обливання водою	35	45
Залякування сімей затриманих	30	55
Залякування затриманих насильством	31	51
Поміщення до обмеженого простору	28	52
Ректальне годування	11	73

**Рис. 8. Результати соціологічних опитувань щодо можливості використання
«технік посиленого допиту» (Huffington Post / YouGov, 2014)**

Дослідження, проведене *Pew Research Center* у 2015 році, продемонструвало (рис. 9), що застосування тортур проти терористів більш за все виправдовують респонденти у США (58%), країнах Африки на південь від Сахари (55%), на Близькому Сході (45%), Азіатсько-Тихоокеанському регіону (42%), Європи (36%) та Латинської Америки (25%) [75].

Середній показник позитивного ставлення до застосування катувань становила 40%. Причому країнами-«антилідерами», де більша частка громадськості вважала, що тортури проти підозрюваних у тероризмі можуть бути виправданими, є Уганда (78%), Ліван (72%), Ізраїль (62%), Кенія (62%) та Нігерія (61%).

Рис. 9. Підтримка застосування тортур проти терористів
(Pew research Center, 2015)

Той факт, що респонденти з США у такій кількості підтримують застосування тортур, не може не викликати тривоги: лише 37% респондентів заявляють про категоричну неприпустимість застосування катувань для цілей охорони правопорядку. Проте, мабуть, ще більше здивування викликає те, що 36% респондентів з Європи дотримуються протилежної думки, незважаючи на зусилля з боку структур Ради Європи та, зокрема, Комітету із запобігання тортур (КЗК).

Так, за даними дослідження, проведеного *Pew Research Center*, 28% громадян Франції, які мають ліві політичні погляди, і 52% громадян з правими політичними поглядами, виправдовують застосування катувань до підозрюваних у тероризмі, з метою отримання інформації про майбутні напади на свою країну. Аналогічно, розподіл у Британії становить 24% і 45%, в Італії – 22% і 44%, в Іспанії – 21% і 41%, Німеччині – 25% і 41% (табл. 9, рис. 10) [75].

Таблиця 9

**Результати опитувань респондентів з різними політичними поглядами
щодо можливості використання тортур (Pew Research Center, 2016)**

<i>Чи можна катувати терористів для отримання інформації про майбутні напади на свою країну (Pew Research Center, 2015)</i>	<i>Ліві погляди (%)</i>	<i>Праві погляди (%)</i>
Франція	28	52
Велика Британія	24	45
Італія	22	44
Іспанія	21	41
Німеччина	25	41

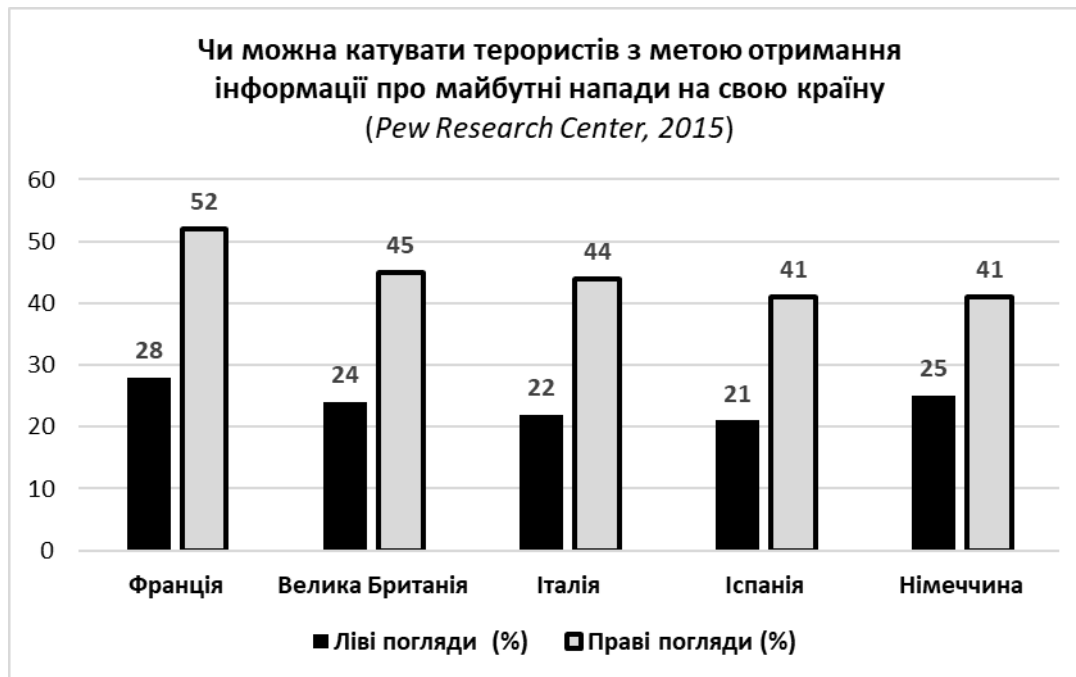

Рис. 10. Результати опитувань респондентів з різними політичними поглядами щодо можливості використання тортур (Pew Research Center, 2016)

Відповідно до результатів опитування Міжнародного комітету Червоного Хреста, проведеного у грудні 2016 року (17 тис. респондентів у 16 країнах), 46% американців наголосили на можливості застосування тортур до військовополонених з метою отримання інформації, необхідної для захисту країни [76]. 12% американських респондентів зазначили, що тортури є невід'ємною складовою війни [77].

Навіть 20% респондентів зі Швейцарії зазначили, що можна катувати військовополонених заради певної вищої мети, а 12% зазначили, що тортури є невід'ємною складовою війни [78].

Щодо деяких інших країн, то лише 44% респондентів з Ізраїлю та 35% респондентів з Палестини вважали тортури неприйнятними за будь-яких обставин [77].

Щодо респондентів з Канади, то лише 48% респондентів заявили, що є неправильним катувати полонених комбатантів з метою отримання інформації, хоча у 1999 році аналогічних показник становив 68% [79].

За результатами опитування громадян Сполученого Королівства, проведеного у листопаді 2019 року міжнародним дослідницьким центром *YouGov*, лише 57% респондентів вважали катування помилковим та неприйнятним за будь-яких обставин. Майже третина (29%) вважала допускала застосування за певних обставин, а 14% не могли визначитися зі своєю думкою [80].

Відповідно до результатів іншого опитування Міжнародного комітету Червоного Хреста, проведеного у січні 2020 року, 45% респондентів допускали можливість застосування тортур за певних обставин [81].

В Єгипті з 2014 року до кінця 2018 року у місцях позбавлення волі загинуло 449 ув'язнених, з них 85 – в результаті катувань [82].

За даними *the Syrian Network for Human Rights*, загалом 14388 осіб, які були закатовані до смерті під час та у зв'язку з громадянською війною в Сирії, починаючи з березня 2011 року до червня 2020 року, переважно були жертвами агентів режиму Асада [83].

У Мексиці, за даними *Amnesty International*, згвалтування широко застосовується співробітниками поліції на всіх рівнях, а також в армії і на флоті. Жінки повідомляли про найвищі показники згвалтування під час арештів, здійснених офіцерами ВМС. Хоча в цілому ВМС здійснюють менше арештів, ніж Федеральна поліція, з 10 арештів, здійснених ВМС за даними, отриманими *Amnesty International*, 8 супроводжувалися згвалтуванням. У середньому згвалтування застосовувалося принаймні у половині випадків арештів [84].

За даними російських неурядових організацій, близько 30% підозрюваних піддаються катуванням з метою отримання зізнання. Крім того, приблизно 50% усіх жертв катувань у Росії є особами, які були залучені до кримінального розслідування як підозрюваний, свідок чи заявник [85, с. 8].

В Україні, за даними дослідження Харківського інституту соціальних досліджень та Харківської правозахисної групи, оціночна кількість жертв побиття та завдання тілесних ушкоджень у ході затримання поліцією у період 2004 – 2018 років мала наступний вигляд (табл. 10, рис. 11) [86]:

Таблиця 10

Оціночна кількість жертв побиття та завдання тілесних ушкоджень у ході затримання поліцією у період 2004 – 2018 років [86]

<i>Рік</i>	<i>Оціночна кількість потерпілих</i>
2004	1 026 616
2004 – 2009	604 433
2010	491 102
2011	604 433
2015	157 338
2017	480 979
2018	418 050

Рис. 11. Оціночна кількість жертв побиття та завдання тілесних ушкоджень у ході затримання поліцією у період 2004 – 2018 років [86]

При цьому кількість зареєстрованих кримінальних проваджень за ст. 127 КК України, як за даними органів прокуратури, вказує на те, що, на відміну від випадків побиття та катувань, які рахуються сотнями тисяч, кількість навіть зареєстрованих кримінальних проваджень рахується десятками, що вочевидь вказує на більш ніж гостру проблему латентності цього виду злочинності (табл. 11).

Таблиця 11

Кількість кримінальних проваджень за ст. 127 КК України (2014 – 2020)

<i>Провадження за ст. 127 КК</i>	<i>Провадження</i>	<i>Підозра</i>	<i>Обвинувальні акти</i>
2014	39	19	15
2015	45	24	20
2016	38	11	5
2017	47	28	20
2018	112	55	48
2019	96	32	33
11 міс. 2020	74	44	22

Рис. 12. Кількість кримінальних проваджень за ст. 127 КК України (2014 – 2020)

Чому подані вище соціологічні опитування мають принципову важливість для боротьби з катуванням як явищем та розслідування вже існуючих випадків тортур?

Справа полягає у тому, що жодна країна навіть сьогодні не може в принципі надати чіткої статистики катувань в силу того, що лише невеликий відсоток потерпілих подають відповідні заяви, а методи катувань, як зазначалося вище, все більше «перепрофілюються» на завдання психологічних страждань. Тому головним джерелом аналізу практики катувань на національному, регіональному та глобальному рівнях є соціологічні опитування з трьох напрямків: 1) показники страху населення перед катуваннями; 2) показники вимог населення щодо запровадження більш дієвих законів, які унеможливають катування та встановлюють більші вимоги до процедур розслідування катувань; 3) показники схвалення населенням застосування катувань до осіб, які являють «небезпеку». Причому саме комплексне поєднання таких даних може надати реальну картину катувань у тій чи іншій країні або регіоні.

У цьому контексті варто наголосити на вельми важливому, як на нашу думку, аспекті.

Так, говорячи про актуальні показники застосування тортур у XX – XXI ст. ст., нерідко наголошується, що «темні часи» застосування тортур залишилися у «темному Середньовіччі», а, мовляв, у другій половині XX століття – на початку XXI століття тортури є винятковими випадками з подальшою тенденцією до мінімального рівня (принаймні у демократичних країнах).

Можна висловити глибокі сумніви з цього приводу.

Так, кількість вбитих іспанською інквізицією, яку Папа Римський Сікст IV дозволив папською буллою «*Exigit Sincerae Devotionis Affectus*» від 1478 року, коливається від 30 тис. до 300 тис. (хоча деякі історики впевнені, що загинули мільйони людей). Проте за офіційними даними лише 1% із 125 тис. єретиків, яких засудили церковні трибунали в Іспанії, був страчений [87]. Беручи до уваги усі трибунали Іспанії приблизно до 1530 року, майоритарно, що інквізицією було страчено понад 2 тис. єретиків [88, с. 87]. В Іспанії було виконано близько 3 тис. смертних вироків за вироками інквізиції у період 1550 – 1800 років, що було набагато менше, ніж у світських судах [87]. «За 350 років іспанської інквізиції до смертної кари було засуджено від 3 тис. до 5 тис. людей (приблизно 1 на місяць)» [89]. На додаток, багато страт, звично приписуваних церкві, насправді були здійснені нецерковними трибуналами [90].

У цьому контексті є більш ніж слушною теза, що «всупереч поширеній думці у XIX столітті – на початку XX століття, інквізиторі, за невеликим винятком, були не психотичними садистами, які ненаситно прагнули помститися єретикам через смертну кару» [20, с. 13]. Аналогічної думки дотримується дослідниця судових процесів проти відьом та застосування тортур під час таких процесів К. Діса: «Тривалий час історики європейського полювання на відьом перебільшували значення тортур у судах про чари. Судді і катів вже традиційно змальовували як безжальних кровожерливих садистів, для яких катування відьом було ледве не сенсом життя. Зовсім не бралось до уваги те, що не всі зізнання відьом були отримані під тортурами: багато хто починав зізнаватися у фантастичних злочинах або добровільно, або побачивши жахливі інструменти катування (звісно, в таких випадках страх пере тортурами був головним мотивом зізнань) [13, с. 39].

«Привид «інквізиції» частково створив сучасну помилкову думку, що тортури й жорстокість були щоденними явищами, просто *гранями життя* за тих, начебто відсталих й примітивних часів» [20, с. 13]. Корисною буде теза Г. Лі, що у багатьох випадках, здається, «катування було непотрібним. ... [Єретиків

нерідко] засуджували до носіння хрестів та виконання інших форм каяття» [91, с. 400]. Як зазначають дослідники, говорячи іронічно, «ніщо людське та приземлене не було чужим» самим інквізіторам: «Кажуть, що інквізітор *Bockeln* отримував хабарі за призначення всього-на-всього каяття окремим винним *[сретикам]*» [20, с. 13]. «І хоча домініканці вимагали спалення еретиків, магістрати заступалися перед єпископськими чиновниками, і вигнання було найсуворішим покаранням». Водночас, треба визнати, «нелетальні» форми катування «доволі вільно використовувались для отримання зізнань» [20, с. 13].

З іншого боку, коли майже половина населення усіх країн світу має страх перед катуваннями, проте водночас вимагає більшого застосування тортур, все це надає підстави говорити про те, що та сама «гуманізація» не була вже настільки потужним «двигуном» скасування практики катувань, так само і про те, що наразі не можна зупинитися в процесі вдосконалення результативності універсальних та регіональних механізмів запобігання катуванням (зокрема, у рамках Ради Європи).

Свого часу Е. Дюргейм наголошував, і це є усталеним поглядом соціологів та кримінологів на проблематику злочинності: злочинність є нормальним для будь-якого суспільства явищем, але – у певних обсягах та проявах, незважаючи на те, хто саме уособлює цю злочинність – «люди виснажені, голодні, які живуть одним моментом, розпорошені», «тимчасові злочинці», «вертляві, хитрі, розсудливі бестії» або «маргінали» [7, с. 108-109]. Проте завелика концентрація девіантності та злочинності – це ознака *аномії*, на що вказували Е. Дюргейм та Р. Мертон [92, с. 136]. Відтак, з огляду на поширення практики катувань у суспільстві XXI століття, коли кожен другий боїться бути підданий тортурам у поліцейській дільниці або у в'язниці, впливає важлива теза: проблема поширення тортур у суспільстві XXI століття не є виключно правовою та кримінологічною проблемою, яка може бути вирішена запровадженням міжнародних стандартів та дією відповідних національних законів. Більш важливим є політичні, моральні та економічні аспекти передумов поширення тортур.

Європейська системи протидії катуванням: виклики XXI століття

Говорячи про європейську систему протидії та запобігання катуванням, є беззаперечним фактом, що Європейський комітет із запобігання катуванням (КЗК) відіграв та продовжує відігравати важливу роль у витісненні феномену тортур з місць несвободи.

Так, лише 2019 року Комітет організував 16 візитів загальною тривалістю 180 днів (8 візитів (загалом 91 день) увійшли до річної програми періодичних візитів Комітету на 2019 рік, а 8 візитів (79 днів) були спеціальними візитами) [93].

Періодичні візити було здійснено до Вірменії, Боснії та Герцеговини, Данії, Франції, Греції, Ісландії, Ірландії та Північної Македонії.

Ad hoc visits було здійснено у 2019 році до наступних країн:

- Італія (ситуація у в'язницях суворого та максимального рівня безпеки);
- Польща (поводження із затриманими особами у поліції);
- Португалія (поводження з особами, затриманими судовою поліцією, поліцією громадської безпеки та Національною республіканською гвардією);
- Росія (поводження з особами, які утримуються у виправних установах, включаючи ув'язнених, які відбувають довічне ув'язнення);
- Туреччина (поводження з особами, затриманими правоохоронними органами, шляхом опитування сотень осіб, які були або недавно утримувались під вартою);
- Україна (вивчення умов лікування мешканців психоневрологічних закладів («інтернатів») та оцінка прогресу у виконанні попередніх рекомендацій);
- Англія (ситуація щодо ув'язнених у різних в'язницях та установах для утримання неповнолітніх по всій Англії);
- Шотландія (виконання раніше наданих рекомендацій).

Саме у 2019 році Албанія та Чехія приєдналися до держав, які вже уповноважили Комітет автоматично публікувати всі звіти про візити та відповідні відповіді уряду, які їх стосуються. Наразі 12 країн дозволили таку «процедуру автоматичного публікації»: Албанія, Австрія, Болгарія, Чехія, Данія, Фінляндія, Люксембург, Республіка Молдова, Монако, Норвегія, Швеція та Україна.

Своїми доповідями КЗК заклав міцний фундамент стандартів, яких дотримуються країни-члени Ради Європи у сфері запобігання катуванням та нелюдському поведінню, окремі приклади яких наведено у поданій нижче табл. 12:

Проте на актуальність проблематики запобігання, попередження та розслідування катувань вказує не лише активна діяльність КЗК, проте й ООН та відповідних структур *Європейського Союзу*.

Так, у вересні 2019 року Рада ЄС ухвалила оновлені Керівні засади політики ЄС щодо третіх країн стосовно катувань чи нелюдського або такого, що принижує гідність, поведіння чи покарання (*Guidelines on EU Policy Towards Third Countries on Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment – 2019 Revision of the Guidelines*) [94]. У зазначеному документі Рада ЄС робить особливий наголос на тому, що, незважаючи на абсолютну заборону катувань, у багатьох частинах світу зберігаються катування та жорстоке поведіння. Безкарність винуватців катувань продовжує панувати у багатьох країнах.

Стандарти КЗК

<i>Назва</i>	<i>Доповідь</i>	<i>Рік</i>
Тримання під вартою співробітниками правоохоронних органів	2-а Загальна доповідь, CPT/Inf(92)3-part1	1992
Тюремне ув'язнення	2-а Загальна доповідь, CPT/Inf(92)3-part2	1992
Медичні служби у в'язницях	3-а Загальна доповідь, CPT/Inf(93)12-part	1993
Позбавлення волі іноземців згідно з нормами законодавства про іноземних громадян	7-а Загальна доповідь, CPT/Inf(97)10-part	1997
Поміщення особи до психіатричного лікувального закладу без її на те згоди	8-а Загальна доповідь, CPT/Inf(98)12-part	1998
Позбавлені волі жінки	10-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2000)13-part	2000
Розвиток стандартів КЗК щодо тюремного ув'язнення	11-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2001)16-part	2001
Розвиток стандартів КЗК щодо тримання під вартою співробітниками органів правопорядку	12-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2002)15-part	1992
Депортація іноземців повітряним шляхом	13-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2003)35-part	2013
Боротьба з безкарністю	14-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2004)28-part	2004
Гарантії для ув'язнених нелегальних мігрантів	19-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2009)27-part	2009
Контрольний список для оцінки психіатричної лікарні	CPT (2009) 56 rev	2009
Електрошокова зброя	20-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2010)28-part	2010
Доступ до адвоката як засіб запобігання неналежному поведінню	21-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2011)28-part1	2011
Одиночне ув'язнення	21-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2011)28-part2	2011
Документування та повідомлення медичних доказів жорстокого поводження	23-я Загальна доповідь, CPT/Inf(2013)29-part	2013
Норма площі на кожного ув'язненого у пенітенціарних установах	CPT/Inf (2015) 44	2015
Неповнолітні, позбавлені волі відповідно до кримінального законодавства	24-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2015)1-part	2015
Контрольний список для відвідування закладів соціальної допомоги, де особи можуть бути позбавлені свободи	CPT/Inf (2015) 23	2015
Утриманні засуджених до довічного ув'язнення	25-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2016)10-part	2016
Довирокові ув'язнені	26-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2017)5-part	2017
Утримання мігрантів під вартою	CPT/Inf(2017)3	2017
Інспектування в'язничних служб медичним працівником КЗК (список питань)	CPT/Inf (2017) 20 (Former CPT (2010)102 REV)	2017
Засоби стримування в психіатричних закладах для дорослих (Переглянуті стандарти CPT)	CPT/Inf(2017)6	2017
Механізм подання скарг	24-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2018)4-part	2018
Позбавлені волі жінки	CPT/Inf(2018)	2018
Запобігання катуванням у поліції та іншим формам жорстокого поводження – відображення передових практик та нових підходів	28-а Загальна доповідь, CPT/Inf(2019)9-part	2019
Особи, позбавлені волі у закладах соціальної допомоги (факти)	CPT/Inf(2020)41	2020

Подібне включення структур ЄС до справи боротьби з катуваннями обумовлена тим, що проблематика боротьби із катуваннями на початку XXI століття не лише не залишилася на тому ж рівні, проте й, навпаки, загострилася. Причому – наголосимо – як на рівні ООН, Ради Європи та ЄС, так і в контексті стану справ у сфері запобігання тортурам в окремих європейських країнах. Так, навіть сьогодні про катування як метод допиту в поліції повідомляється у всіх країнах Європи, проте це явище особливо поширене у колишніх комуністичних країнах, таких як Вірменія, Росія та Україна [85, 8]. Правоохоронні органи залякують та жорстоко поводяться з підозрюваними з метою отримання заяв чи зізнань, використовуючи тортури як засіб розкриття злочинів та дотримання показників розкриття злочинів [85, с. 8].

У цьому контексті не можна також не наголосити на сучасних тенденціях розширення змісту поняття катування та іншого жорстокого поводження, свідчення чого є дедалі більш широкий підхід до визначення сутності, форм та проявів поводження, що суперечить статті 3 Конвенції про захист прав людини.

На розширення змісту поняття «катування» вказує таке.

Так, у звіті *Amnesty International* від 1973 року наголошувалося, що «катування передбачає систематичну діяльність з раціональною метою. Катування – це навмисне заподіяння болю, і воно не може відбуватися без конкретних намірів особи, що здійснює катування» [95, с. 31]. Сьогодні ж є усталеною позиція ЄСПЛ, що відсутність мети при оцінці мінімального рівня жорстокості не виключає констатацію катування або нелюдського поводження («*Dankevich v. Ukraine*», n. 122; «*G. v. France*», n. 38; «*Hristozov and Others v. Bulgaria*», n. 110; «*Ireland v. the UK*», n. 162; «*Iwańczuk v. Poland*», n. 51; «*Peers v. Greece*», n.n. 67-68, 74; «*Riad and Idiab v. Belgium*», n. 107; «*Valasinas v. Lithuania*», n. 101).

На розширення змісту катування вказує навіть визначення змісту катування.

Так, у звіті *Amnesty International* від 1973 року наголошувалося, що «катування – це систематичне та навмисне заподіяння гострого болю в будь-якій формі однією особою іншій або третій особі всупереч волі останньої» [95, с. 31]. Проте вже у Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 року вже зазначалося, що катування означає будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди.

Заборона тортур є універсальною, проте засоби заподіяння болю можуть відрізнятися від культури до культури [95, с. 32]. Тому саме XXI століття актуалізувало проблематику боротьби із катуванням в силу більшого різноманіття соціальних відносин.

Так, до цього часу головною сферою застосування нелюдського поводження залишається сфера органів правопорядку, де метою катувань є отримання свідчень від підозрюваних та неформальне покарання ув'язнених з метою встановлення стану покорі у пенітенціарних установах. Проте катування за ознакою дискримінації дедалі більше виходить на перші місця огидної практики катувань – на підставі неприязного ставлення до окремих категорій населення.

Для політики ЄС щодо протидії катуванням також є характерним такий само широкий підхід: «Катування та інше жорстоке поводження можуть здійснюватися як державними, так і недержавними суб'єктами у різних контекстах та місцях, в тому числі в контексті насильницьких зникнень та актів насильства та жорстокого поводження, будь-то побутове, сексуальне чи гендерне насильство на основі будь-яких інших підстав дискримінації» [96].

Наголошується, «що загальновизнаним є те, що особи, які належать до маргіналізованих груп (етнічні меншини, іммігранти, шукачі притулку, жінки, лесбійки, геї, бісексуали, трансгендери та інтерсексуали) мають особливий ризик стати жертвою тортур. Зв'язок між маргіналізацією та тортурами вказує на ширші структурні проблеми, пов'язані з дискримінацією та упередженнями в Європі, які створюють та підтримують середовище, в якому до катувань часто вдаються безкарно» [85, с. 6]. На ці ж моменти вказував ЄСПЛ, підкреслюючи необхідність додаткових заходів із захисту особливих категорій ув'язнених («*D.F. v. Latvia*»).

Нестабільний правовий статус мігрантів та шукачів притулку в багатьох європейських країнах обумовлює підвищений ризик затримання, а упередження з боку працівників міліції та пенітенціарних установ щодо негромадян сприяє поширенню насильства проти іммігрантів та осіб, які шукають притулку [85, с. 9]. У цьому контексті можна згадати справу ЄСПЛ «*Egmez v. Cyprus*» (неналежне поводження з турком-кіпріотом) або «*Shchukin v. Cyprus*» (неналежне поводження з українським мігрантом).

Укорінені уявлення про расові упередження та дискримінацію сприяють жорстокому поводженню щодо маргіналізованих груп. Досвід багатьох європейських країн вказує на практику, коли насильство та зловживання з боку поліції обумовлене дискримінацією. У всій Європі представники ромської громади стикаються з переслідуваннями, дискримінацією та насильством з боку міліції, особливо у Греції, Угорщині, Хорватії та Румунії. У справі «*Burlya and Others v. Ukraine*» (п. 136) ЄСПЛ, наприклад, встановив, що напади на будинки ромів були мотивовані саме антиромськими настроями.

Відтак, з огляду на актуалізацію проблематики запобігання та розслідування випадків тортур, у 2015 році Європейський Союз прийняв свій другий План дій з прав людини та демократії, включаючи мету

№ 13 щодо боротьби з катуваннями та скасуванням смертної кари, наголошуючи на зв'язку між тортурами, смертною карою, свавільними затриманнями та насильницькими зникненнями.

Крім того, Форум ЄС – НУО з прав людини (2016) був, серед всього іншого, сфокусований на тортурах та жорстокому поводженні [97].

У вересні 2017 року було засновано ініціативу – Глобальний союз за торгівлю без тортур, спрямовану на припинення глобальної торгівлі товарами, що використовуються для катувань та смертної кари [98].

У грудні 2017 року ГА ООН прийняла Резолюцію 72/163 про катування та інші жорстокі, нелюдські або такі, що принижують гідність, поводження чи покарання, а Комітет ООН проти катувань виступив із загальним коментарем №4 щодо імплементації статті 3 Конвенції (включаючи превентивні заходи, що гарантують принцип невислання, заборону висилки, депортації або екстрадиції особи в іншу державу, якщо є вагомі підстави вважати, що їй або їй загрожує катування) [99]. Усі форми катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, поводжень або покарань, в тому числі шляхом залякування, які забороняються? залишаються забороненими в будь-який час і в будь-якому місці, і тому ніколи не можуть бути виправданими. ГА ООН наголосила, що навіть на початку ХХІ століття держави повинні вживати ще більш наполегливих, рішучих та ефективних заходів для запобігання та боротьби з усіма актами катування та іншого нелюдського поводження.

У березні 2018 року Рада ООН з прав людини прийняла Резолюцію 37/19 про негативний вплив корупції на право бути вільним від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, поводжень чи покарань [100].

Рада ЄС, в свою чергу, наголошує, що вона буде заохочувати країни ЄС до вжиття ефективних законодавчих, адміністративних, судових та інших заходів для запобігання випадкам катувань та інших видів жорстокого поводження на будь-якій території, що знаходиться під їх юрисдикцією.

Передусім, йдеться про дотримання гарантій та процедур, пов'язаних із затриманням особи. Так, особи, позбавлені волі працівниками органів правопорядку, мають негайно повідомлятися про їхні права, мати доступ та право конфіденційного спілкування з незалежними юристами та лікарями, їхні родичі та інші відповідні треті особи мають інформуватися без затримки факту та місця їх затримання, а також будь-яких подальших передач, і негайно передаватися до судового органу після фактичного позбавлення свободи. Країни повинні заборонити таємні місця затримання, гарантуючи, що всі особи, позбавлені волі, перебувають в офіційно визнаних місцях позбавлення волі.

Крім того, Рада ЄС наголошує на наступних принципово необхідних елементах національних систем запобігання катуванням: 1) ведення офіційних записів про час та місце арешту, ідентифікацію осіб, які заарештовували, та стан здоров'я затриманого; 2) надання права затриманих на присутність адвоката під час усіх допитів; 3) моніторинг всіх сесій допиту, включаючи відео- та аудіозаписи; 4) відповідність умов утримання у в'язницях та інших установах виконання покарань міжнародним та регіональним стандартам (у першу чергу, Правилам Мандели); 5) запровадження стандартів щодо ефективного захисту осіб, які перебувають під вартою, імміграційних затриманих, затриманих та засуджених, осіб, позбавлених волі в закладах охорони здоров'я, та осіб, яким загрожує дискримінація, включаючи жінок, дітей, людей з інвалідністю, тих, хто можуть стикатися з дискримінацією за ознаками раси, етнічного чи соціального походження, релігії чи переконань, політичної чи будь-якої іншої думки, сексуальної орієнтації чи гендерної ідентичності, жертв торгівлі людьми та інших осіб, що потребують особливого захисту від катувань та іншого жорстокого поводження.

Рада ЄС наголошує на тому, що країни повинні забезпечити, щоб особи, засуджені за катування або звинувачені у них, не мали подальшої участі у затриманні, допиті чи поводженні з особою, позбавленою волі. Осіб, яких підозрюють у тортурах, слід негайно притягати до відповідальності.

Особливий акцент Рада ЄС робить на національних механізмах розгляду скарг, наголошуючи на принциповій важливості організації безпечних для скаргників каналів для подання скарг та наявності судових та інших засобів правового захисту, які дозволять особам, позбавленим волі, негайно та неупереджено розглядати їх скарги. Країни повинні вживати ефективні заходи для захисту скаргників від будь-якого ризику помсти, залякування чи інших негативних наслідків в результаті подання скарги, а також встановити незалежні та ефективні національні процедури для негайного розслідування скарг на поліцію, персонал в'язниці або будь-яких інших посадових осіб, яких підозрюють у тортурах чи іншому жорстокому поводженні із затриманими.

Рада ЄС наголошує на необхідності забезпечення ефективного механізму моніторингу та нагляду за триманням під вартою та закликає всі країни ратифікувати Факультативний протокол до Конвенції проти катувань (*OPCAT*) та створити національні превентивні механізми. Рада ЄС забезпечити, щоб ці національні превентивні механізми були повністю незалежними, з адекватними ресурсами та навченими, щоб вони могли діяти відповідно до своїх повноважень згідно з *OPCAT*.

Так, станом на жовтень 2019 року протокол ратифікували 90 держав. У 2017 році *OPCAT* ратифікували Палестина (29.12.2017), Австралія (21.12.2017), Шрі-Ланка (05.12.2017) та Мадагаскар (21.09.2017) [101]. Наразі ще 15 держав підписали, але не ратифікували протокол (Ангола, Бельгія, Камерун, Чад, Республіка Конго, Східний Тимор, Гвінея, Гвінея-Бісау, Ірландія, Сьєрра-Леоне, Словаччина, Венесуела та Замбія).

Український контекст

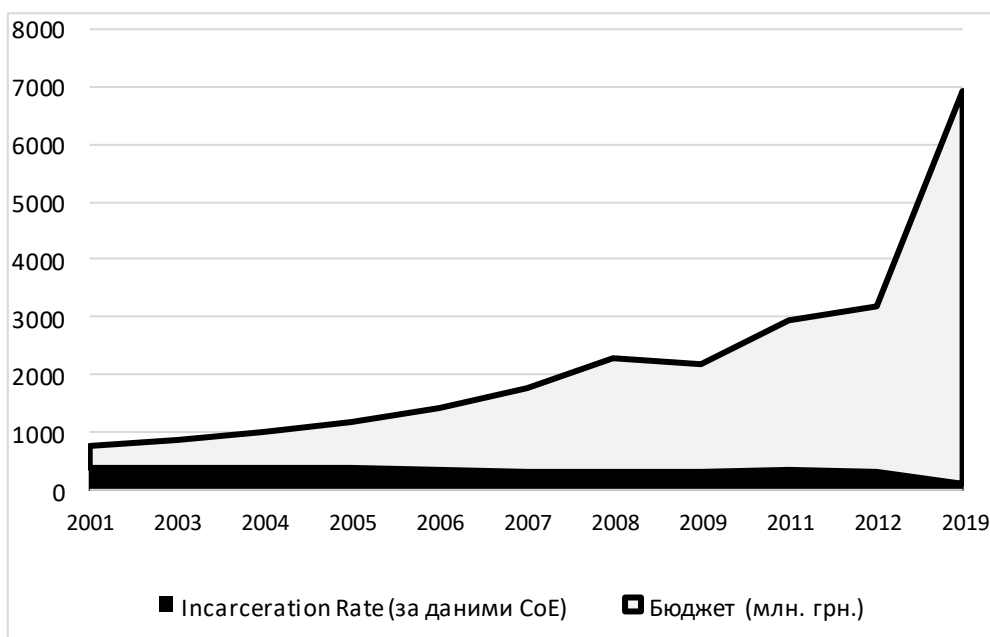
Щодо України та оцінки КЗК українських пенітенціарних установ, то ми хотіли б наголосити на такому.

За останні роки обсяги фінансування пенітенціарної системи України суттєво збільшилися. Так, обсяги фінансування пенітенціарної системи виглядають наступним чином крізь призму *incarceration rate* за даними Ради Європи (табл. 13, рис. 13 – дані станом на 1 вересня кожного року):

Таблиця 13

Фінансування пенітенціарної системи України

<i>Рік</i>	<i>Incarceration rate</i>	<i>Бюджет (млн. грн.)</i>
2001	406	350
2003	407,8	453
2004	406,3	613
2005	381,1	814
2006	353,8	1062
2007	331,5	1455
2008	321,1	1978
2009	318,5	1881
2011	347,7	2598
2012	332,5	2843
2019	125,7	6786

Рис. 13. Фінансування пенітенціарної системи України

Проте водночас статистичні дані Ради Європи, інших міжнародних та національних організацій свідчать про те, що більш ніж суттєве збільшення фінансування пенітенціарної системи України не сприяло зниженню смертності серед ув'язнених, що додатково вказує на неефективність та нерезультативність української пенітенціарної політики, що, безумовно, пов'язане з проблематикою неналежних умов тримання ув'язнених у пенітенціарних установах.

Так само, суттєве збільшення фінансування пенітенціарної системи не сприяло зниженню показників суїциду серед ув'язнених, що додатково вказує на неефективність та нерезультативність української пенітенціарної політики у цій сфері [102, с. 109-158].

Тому, як на нашу думку, підтверджується теза, що, з одного боку, належне забезпечення функціонування пенітенціарних установ – це одна зі складових політики запобігання катуванням у пенітенціарній системі, чому особливо сприяли категоричні приписи ЄСПЛ: держава зобов'язана організувати свою пенітенціарну систему таким чином, щоб забезпечити повагу гідності ув'язнених, незалежно від фінансових та матеріально-технічних труднощів («*Muršić v. Croatia*» [GC], n. 99; «*Neshkov and Others v. Bulgaria*», n. 229) [103; 104].

Проте, з іншого боку, наявність навіть належного або принаймні розумного фінансування пенітенціарної системи не стає фактором, що автоматично усуває ризики застосування катувань та інших форм нелюдського поводження у пенітенціарній системі.

Так, упродовж 04 – 13 серпня 2020 року КЗК відвідав окремі пенітенціарні установи України, доповідь про що було опубліковано 15 грудня 2020 року. Відзначивши значні успіхи української влади у напрямку реформування пенітенціарної системи, КЗК, тим не менш, зазначив таке: «Колонія № 77 виділялася серед відвіданих установ через постійну атмосферу страху серед ув'язнених. Ув'язнені дуже неохоче розмовляли з делегацією, явно хвилюючись за своє здоров'я, і багато з них відмовлялися від конфіденційних інтерв'ю, голосно кажучи, що усе було в порядку і було нема про що розмовляти. Протягом багатьох своїх візитів до 47 держав-членів Ради Європи за останні 30 років Комітет майже жодного разу не відвідував в'язницю, де так багато ув'язнених відмовлялися розмовляти» [105].

Отже, можна сформулювати висновок: слідування реабілітаційній парадигмі, вирішення кадрових питань (включаючи забезпечення атмосфери нульової толерантності до катувань серед персоналу пенітенціарних установ), забезпечення прозорості та підзвітності пенітенціарної системи та інші «нематеріальні» фактори – все це має не менш важливе значення для цілей реалізації політики запобігання катувань у пенітенціарній системі.

Майбутнє боротьби з нелюдським поводженням в контексті глобальних позитивістських тенденцій

Говорячи про цілі кримінальної та пенітенціарної політики країн-членів Ради Європи в контексті тематики цієї статті, варто наголосити, що у своїй судовій практиці щодо прав ув'язнених ЄСПЛ робить особливий акцент на принципі реабілітації, тобто реінтеграції засуджених до суспільства («*Murray v. The Netherlands*» [GC], n. 101; «*Mastromatteo v. Italy*» [GC], n. 72; «*Dickson v. the United Kingdom*» [GC], n. 28; «*James, Wells and Lee v. the United Kingdom*», n. 209) [106; 107; 108; 109].

Проте сучасний (переважно американський, проте й багато у чому – європейський) позитивістський інструментарій впливу на *dangerous offenders* (електронний моніторинг, територіальні обмеження, обмеження в правах, необмежене поширення статусу «небезпечного злочинця» або «злочинця за звичкою», «*Megan's Laws*», «*Jessica's Laws*» реєстри небезпечних злочинців, хімічна кастрація, максимальні строки ув'язнення, невизначені вирoki, заборона контактів з потенційними жертвами, заборона застосовувати умовно-дострокове звільнення, обов'язок регулярно проходити тестування на детекторі брехні) – яку природу мають усі ці відверто позитивістські заходи з позиції *прав людини*? Як можуть подібні заходи розцінюватися з позицій класичного кримінального права, що ґрунтується на концепції свободи волі, раціонального вибору, з пошуком балансу між тяжкістю злочину та суворістю покарання? [110, с. 132-138]. Усі ці тенденції надають підстави говорити про загрози для політики запобігання катуванням та нелюдському поводженню у пенітенціарних установах [111, с. 115-129].

У будь-якому випадку Європа та пенітенціарні системи європейських країн наразі залишається «острівцем спасіння реабілітаційної парадигми», що безпосередньо пов'язане з питаннями запобігання неналежного поводження у пенітенціарних установах.

Висновки

Підсумовуючи викладене вище у цій статті, ми хотіли б вивести головну тезу, яка пояснює, як на нашу думку, не лише відновлення тортур як феномену у XX столітті, проте й на додаток – поширення цього без сумніву огидного феномену у новому тисячолітті.

Справа пов'язана, як не дивно звучить, з категорією *убезпечення*, яка стала язичницьким культом сучасного суспільства, і яка вимагає дедалі більшої кількості жертв.

Вважаємо, що для цілей пояснення феномену тортур у XXI столітті особливого значення набувають погляди Мішеля Фуко та Стенлі Коена щодо розкидування мереж соціального контролю та, як наслідок, збільшення класів, типів та видів девіантів, яких потрібно контролювати для цілей того самого «убезпечення».

З одного боку, національні системи кримінальної юстиції не можуть впоратися з таким завданням – поводитися з девіантами у рамках *формальних процедур*, закріплених у національному законодавстві.

З іншого боку, самі громадяни, народжені у часи III та, що є більш важливим, IV модуляції соціально-контрольних практик, в обмін на свою споживацьку свободу вимагають більшого «убезпечення», де вже не мають значення шляхи та методи досягнення відповідної «концентрації безпеки». Підтвердженням цього є дані численних досліджень та опитувань населення країн Європи та Північної Америки, де від третини до половини громадян допускають застосування тортур до терористів з метою того самого «убезпечення».

Причому це все відбувається на фоні тотального соціального контролю за простором і думками. Проте головним є те, що практична можливість застосування тортур до «терористів» з метою отримання відомостей про подальші терористичні акти відкриває «скриньку Пандори», де відкривається широка перспектива застосування катувань проти інших «небезпечних злочинців» – колаборантів, *sex-offenders*, членів організованих злочинних угруповань тощо. Причому цей список має небезпеку піддаватися розширенню.

Можна зробити висновок, що «боротьба з катуванням» у XXI столітті – це відображення *дуалістичного процесу*: спроба ще більшого «убезпечення суспільства» з одночасним фіаско такого «убезпечення».

У цьому контексті на думку спадає блискуча ідея Фуко, що «не можна розуміти в'язницю, її «провал» і більш-менш успішну реформу як три послідовні етапи: необхідно, перш за все, бачити в них синхронну систему». Так само, гадаємо, не варто розуміти феномен тортур у XXI столітті, боротьбу з тортурами та невдачі цього феномену як певні послідовні етапи. Варто вбачати у цьому *синхронну систему*, що набуває особливої значущості у світлі глобалізаційних процесів та поданої вище проблематики «*суспільства безпеки*».

Застосування тортур до підозрюваних, на жаль, є поширеною практикою навіть у західних демократіях, але розгалужена система правових гарантій, створена у другій половині XX століття, допомогла зробити застосування катувань та нелюдського поводження максимально рідким явищем, наскільки це можливо, у чому на регіональному рівні це – велика заслуга Ради Європи, КЗК та ЄСПЛ (у тому числі завдяки розширенню понять «*катування*» та «*нелюдське поводження*»).

Варто зробити особливий наголос: тортури – це не юридична категорія, проте, у першу чергу, політична та економічна. Аналіз феномену катувань лише у формальних рамках національних систем кримінальної юстиції є небезпечним не лише для самих жертв катувань, а також для тих, хто застосовує катування, особливо беручи до уваги вельми сумнівну результативність та ефективність катувань, відповідальність за які покладається згодом саме на платників податків, які нерідко вимагають «*більшої безпеки*» – навіть з використанням найбільш огидних засобів, якими є катування та інші форми нелюдського поводження. Відтак «катування та інші форми жорстокого поводження можна розглядати як надзвичайно небезпечну хворобу, з якою потрібно боротися та виліковувати її не лише заради тих, хто постраждав від неї, а й заради блага людства» [112].

Знову згадуючи Е. Дюркгейма та Р. Мертонна щодо показників девіантності та злочинності, що свідчать про наявність стану аномії у суспільстві XXI століття, варто наголосити, що стан аномії багато у чому залежить від насичення політичного тіла сучасного суспільства феноменом катування. І тут постає вельми важлива для дослідника проблема: у випадку з іншими видами злочинності держава намагається знизити відповідний рівень до певного нормального показника, впливаючи на приватних осіб, які уособлюють «злочинність». Проте у випадку тортур ми повинні на перше місце ставити тезу, що тортури – це один з найбільш небезпечних та огидних видів злочинності здебільшого *агентів держави*, які діють від імені держави, використовуючи повноваження, надані державою і для досягнення, як вони декларують, публічних інтересів. Тому нерідко боротьба з тортурами – це коли, на жаль, «*змія кусає себе за хвіст*».

Відтак боротьба з тортурами – це, передусім, не поліція, не прокуратура, не суди і не кримінальні покарання. Це, у першу чергу, антидискримінація, права людини, захист соціального різноманіття та прав відповідних соціальних груп, міграційна та соціальна політика, прозорість державного управління та підзвітність правоохоронних органів перед суспільством, справедливий перерозподіл прибутків у суспільстві, державна підтримка жертв насильницьких злочинів, а не погоня за показниками розкриття злочинів.

Сьогодні є поширеним висловлення, що «тортури вчиняються в атмосфері секретності та не любляють світла». Тому все розпочинається з політики максимальної відкритості органів правопорядку та повної, всебічної, постійно поновлюваної державної статистики щодо катувань, яка, на жаль, в Україні майже відсутня. Невипадково у резолюції Європейського парламенту щодо тортур, здійснюваних ЦРУ на території країн Європи, було зроблено особливий наголос саме на підзвітності: «*Accountability for extraordinary renditions, abductions, illegal secret detentions and torture is essential in order to protect and promote human rights effectively ..., and to ensure legitimate and effective security policies based on the rule of law*» [38].

Крім того, на першому місці повинна стояти нульова толерантність до катувань та ретельний відбір працівників органів правопорядку, де моральні категорії повинні складати важливу частину професійної відповідності. Причому «*моральність*» повинна підкріплюватися тезою про те, що катування не лише «не працюють для цілей розслідування злочинів, проте й мають великі негативні психологічні наслідки, як для жертв тортур, так і для агентів держави, які відриватимуть цю «скриньку Пандори». Численні дослідження свідчать, що лише моральні аргументи є ефективними, щоб спонукати людей протистояти тортурам [113].

Наприкінці цієї статті необхідно поставити питання: чи можна вважати тортури необхідними для виконання будь-яких завдань, які стоять перед сучасними державами для захисту суспільства?

З огляду на морально-етичні моменти можна висловити категорично негативну відповідь. З огляду на більш прагматичні аргументи, які декларують прибічники застосування *enhanced interrogation techniques*, потрібно наголосити, що навіть стверджуваний прагматизм розбивається на фактах, які вказують на те, що інформація, отримана під тортурами, нерідко не є, власне, надійною інформацією, і ціна такої інформації буде занадто високою як для самих осіб, які застосовують тортури, так і для платників податків, які внутрішньо

підтримують тортури. Для «прагматиків» варто ще раз навести приклад, коли Сенат США прямо вказав у своєму звіті, що тортури занадто дорого коштували для платників податків, не кажучи вже про великі репутаційні втрати для країни [45].

Бібліографічний список:

1. O'Mara S. Why Torture Doesn't Work. The Neuroscience of Interrogation. Cambridge, Massachusetts; London, England, 2015. 322 p.
2. Greer S. Is the Prohibition against Torture, Cruel, Inhuman and Degrading Treatment Really 'Absolute' in International Human Rights Law? *Human Rights Law Review*, 2015. 15. P. 7-37.
3. Ягунов Д. Пенітенціарна політика як складова соціального контролю. Одеса: Фенікс, 2020. 674 с.
4. Langbein J. Torture and Plea Bargaining. *The University of Chicago Law Review*, 1978. Vol. 46. 1.
5. Einolf C. The Fall and Rise of Torture: A Comparative and Historical Analysis. *Sociological Theory*, June 2007. 25. 2.
6. Stanley E. Torture, Truth and Justice: The Case of Timor-Leste. New York: Routledge, 2009. 216 p.
7. Фуко М. Надзирати і наказувати. Москва, 1999. 480 с.
8. Chui W., Nellis M. 'Creating the National Probation Service – New Wine, Old Bottle?', in *Moving Probation Forward: Evidence, Arguments and Practice*. W. Chui and M. Nellis (eds.). Pearson Education Limited, 2003.
9. Torture in UK law. URL: www.justice.org.uk/torture-uk-law/
10. Treason Act 1708. URL: www.legislation.gov.uk
11. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. Киев: Центр учебной литературы, 2020. 140 с.
12. Kyrychenko V., Sokalska O. Western Penitentiary Tradition in the Kingdom of Poland. *Journal on European History of Law*, 2020. 20.
13. Діса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських^[17] воєводствах Речі Посполитої^[18] XVIII-XVIII століття. Київ: Критика, 2008. 304 с.
14. Greer S. Is the Prohibition against Torture, Cruel, Inhuman and Degrading Treatment Really 'Absolute' in International Human Rights Law? *Human Rights Law Review*, 2015. 15. P. 7-37.
15. Silverman L. Tortured Subjects: Pain, Truth, and the Body in Early Modern France. Chicago: University of Chicago Press, 2001.
16. Versluis A. The New Inquisitions Heretic-Hunting and the Intellectual Origins of Modern Totalitarianism. Oxford: Oxford University Press, 2006. 190 p.
17. Ягунов Д. Паноптизм і пенальні практики суспільства Постмодерну. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політичні студії*, 2020. Вип. 30. С.240-249.
18. Ягунов Д. Пунітивне місто постмодерну: до питання про дисперсію соціального контролю у XXI столітті. *Політичне життя*, 2020. Вип. 3. С. 34-50.
19. Фуко М. Рождение биополитики. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1978 – 1979 учебном году. СПб.: Наука, 2010. 448 с.
20. Larissa T. Torture and Brutality in Medieval Literature. *Negotiations of National Identity*. Rochester, NY, 2002. 326 p.
21. ООН: осознание трагедии – путь к преодолению её последствий. URL: www.un.org/ru/events/slaveryremembranceday/2007/backgroundunder.shtml
22. Lovejoy P. The Impact of the Atlantic Slave Trade on Africa: A Review of the Literature. *Journal of African History*, 1989. 30. P. 368.
23. Historical Context: Facts about the Slave Trade and Slavery. URL: www.gilderlehrman.org/history-resources/teaching-resource/historical-context-facts-about-slave-trade-and-slavery
24. Banona C., S  pulchre J.-S. Belgium – Moving from Regrets to Reparations. URL: www.hrw.org/news/2020/06/30/belgium-moving-regrets-reparations
25. У Бельгії прибрали пам'ятник свого короля на тлі протестів Black Lives Matter. URL: www.eurointegration.com.ua/news/2020/06/9/7110896/
26. Dedieu J.-P. The Spanish Inquisition. *Current Research in Perspective*. Rome, 2008. P. 51-69.
27. Bagaric M., Clarke J. Not Enough Official Torture in the World? The Circumstances in Which Torture Is Morally Justifiable. *University of San Francisco Law Review*, Spring 2005. P. 581-616.
28. Chilton A., Versteeg M. International Law, Constitutional Law, and Public Support for Torture. *Research and Politics*, January-March 2016. P. 1-9.
29. Tainted by Torture. Examining the Use of Torture Evidence. A report by Fair Trials and REDRESS, May 2018. 75 p.
30. McCoy A. A Question of Tortures: CIA Interrogation, from the Cold War to the War on Terror. New York: Henry Holt and Company, 2006. 310 p.
31. KUBARK Counterintelligence Interrogation. July 1963. Approved for release – January 1997.
32. McCoy A. Torture and Impunity. The U.S. Doctrine of Coercive Interrogation. Madison: The University of Wisconsin Press, 2012. 401 p.
33. Human Resources Exploitation Training Manual – 1983. July 2014. 76 p.

34. Miles A. Perspectives on Enhanced Interrogation. *Congressional Research Service*, January 8, 2016. 25 p.
35. «Husayn (Abu Zubaydah) v. Poland», application № 7511/13, judgment 24.07.2014
36. Ягунов Д. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування. 4-те вид. Зі вст. словом Голови ДПтСУ О. Лісідкова. Одеса: Фенікс, 2011. С. 254-256.
37. Schieman J. Does Torture Work? Oxford University Press, 2016. 311 p., P. 32.
38. European Parliament resolution of 11 February 2015 on the US Senate report on the use of torture by the CIA (2014/2997(RSP))
39. Weissbrodt D., Heilman C. Defining Torture and Cruel, Inhuman, and Degrading Treatment. *Law and Inequality*, 2011. 29. P. 343-394.
40. Спенсер Г. Социальная статика. Киев: Гама-Принт, 2013. 496 с., С. 260.
41. Rusche G., Kirchheimer O. Punishment and Social Structure. New York: Columbia University Press, 1933.
42. National Assistance Act 1948. URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo6/11-12/29
43. 5 Reasons Why Torture Does Not Work and Can Never Be Justified. URL: www.humanrightscareers.com/issues/reasons-why-torture-does-not-work
44. Blakeley R. Why torture? *Review of International Studies*, 2007. 33.
45. Report of the Senate Select Committee on Intelligence Committee Study of the Central Intelligence Agency's Detention and Interrogation Program. With Foreword by Chairman Feinstein and additional and minority views. December 9, 2014. 113th Congress, 2d Session, S. Report. 113-288.
46. Smith M., Zeigler M. Terrorism before and after 9/11 – a More Dangerous World? *Research and Politics, October-December 2017*. 1-8.
47. How many people are killed by terrorists worldwide? URL: www.ourworldindata.org/terrorism#how-many-people-are-killed-by-terrorists-worldwide
48. Number of suspects arrested for terrorism offences in the European Union from 2010 to 2019. URL: www.statista.com/statistics/746578/number-of-arrested-terror-suspects-eu/
49. «Gerashchenko v. Ukraine», application № 20602/05, judgment 07.11.2013
50. Kapustyak v. Ukraine», application № 26230/11, judgment 03.03.2016
51. «Klass v. Germany», application № 15473/89, judgment 09.07.1991
52. «Kobets v. Ukraine», application № 16437/04, judgment 14.02.2008
53. «Kulik v. Ukraine», application № 34515/04, judgment 02.02.2017
54. «Lopatin and Medvedskiy v. Ukraine», applications № 2278/03, № 6222/03, judgment 20.05.2010
55. «Menesheva v. Russia», application № 59261, judgment 09.03.2006
56. «Bilyy v. Ukraine», application № 14475/03, judgment 21.10.2010
57. «Kovalchuk v. Ukraine», application № 21958/05, judgment 04.11.2010
58. «Mikiashvili v. Georgia», application № 18996/06, judgment 09/10/2012
59. «Süleyman Demir and Hasan Demir v. Turkey», application № 19222/09, judgment 24.03.2015
60. «Tomasi v. France», application № 12850/87, judgment 27.09.1992
61. «Yavuz v. Turkey», application № 67137/01, judgment 10.01.2006
62. «Berkay v. Turkey», application № 22493/93, judgment 01.03.2001
63. «Bursuc v. Romania», application № 42066/98, judgment 12.10.2004
64. «Abu Zubaydah v. Lithuania», application № 46454/11, judgment 31.05.2018
65. «Steven Willcox and Scott Hurford v. the UK» (dec.), applications № 43759/10, 43771/12
66. «Othman (Abu Qatada) v. the UK», application № 8139/09, judgment 17.01.2012
67. «Gäfgen v. Germany» [GC], application № 22978/05, judgment 01.06.2010.
68. «Tarasov v. Ukraine», application № 17416/03, judgment 31.10.2013.
69. «Zyakun v. Ukraine», application № 34006/06, judgment 25.02.2016.
70. «Harytunyan v. Armenia», application № 36549/03, judgment 28.06.2007
71. A Public Divided: Americans' Attitudes about Torture. URL: www.ropercenter.cornell.edu/public-divided-americans-attitudes-about-torture
72. Flavin P., Nickerson D. Reciprocity and Public Opinion on Torture. URL: www.researchgate.net/publication/228890514_Reciprocity_and_Public_Opinion_on_Torture
73. Amnesty poll finds 29% say torture can be justified. URL: www.bbc.com/news/uk-27387040
74. Stop Torture Global Survey. Amnesty International, 2014.
75. Global opinion varies widely on use of torture against suspected terrorists. URL: www.pewresearch.org/fact-tank/2016/02/09/global-opinion-use-of-torture
76. Torture Can Be Useful, Nearly Half of Americans in Poll Say. URL: www.nytimes.com/2016/12/05/world/americas/torture-can-be-useful-nearly-half-of-americans-in-poll-say.html
77. Almost half of Americans see torture as acceptable, Red Cross survey finds. URL: www.theguardian.com/world/2016/dec/05/torture-survey-red-cross-people-on-war-poll
78. One in five Swiss justifies torture of combatants. URL: www.swissinfo.ch/eng/society/icrc-survey_one-in-five-swiss-justifies-torture-of-combatants-/42730250
79. People on War: Canadians' changing attitudes on torture and warfare. URL: www.redcross.ca/blog/2016/12/people-on-war-canadians-changing-attitudes-on-torture-and-warfare

80. Four in ten Britons unsure if torture is always wrong. URL: www.freedomfromtorture.org/news/four-in-ten-britons-unsure-if-torture-is-always-wrong
81. Among millennials in 16 countries, Israelis least opposed to torture – poll. URL: www.timesofisrael.com/among-millennials-in-16-countries-israelis-least-opposed-to-torture-poll
82. Egypt: Systematic torture is a state policy. URL: www.cihrs.org/egypt-systematic-torture-is-a-state-policy/?lang=en
83. Over 14,300 people 'tortured to death' in Syria. UR: www.aa.com.tr/en/middle-east/over-14-300-people-tortured-to-death-in-syria/1889956
84. Surviving Death: Police and Military Torture of Women in Mexico. Amnesty International Report. London, 2016. 56 p.
85. Torture in Europe: The Law and Practice. Regional Conference Report. London: Redress Trust, September 2012. 44 p.
86. Кобзін Д., Черноусов А., Щербань С., Батчаєв В. Оцінка масштабів незаконного застосування сили в поліції України у 2018 році. URL: www.khpg.org/156146596787. Were 50 Million People Really Killed in the Inquisition? URL: www.ncregister.com/blog/were-50-million-people-really-killed-in-the-inquisition
88. Peters E. Inquisition. Berkeley: University of California Press, 1989.
89. Beaumont D. The Spanish Inquisition: Debunking the Legends. URL: www.strangenotions.com/spanish-inquisition
90. Historians say Inquisition wasn't that bad. URL: www.theguardian.com/world/2004/jun/16/
91. Lea H. A History of the Inquisition of the Middle Ages. In Three Volumes. Vol. II. New York: Harper & Brothers, Franklin Square, 1888. 587 p.
92. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. СПб.: Питер, 2002. 688 с.
93. European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. 29th General Report of the CPT (1 January - 31 December 2019). Council of Europe, May 2020. 99 p.
94. For a torture-free world: Council reinforces EU policy towards third countries on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment. URL: www.consilium.europa.eu
95. Amnesty International. Report on Torture. London: Gerald Duckworth & Co, Ltd., 1973. 224 p.
96. Guidelines on EU Policy Towards Third Countries on Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment – 2019 Revision of the Guidelines
97. Council conclusions on a rights-based approach to development cooperation, encompassing all human rights, 9987/14, May 2014.
98. United against all forms of torture: Applying a cross-cutting perspective to prevent, prohibit and redress torture globally: 18th EU-NGO Human Rights Forum, Brussels, 1-2 December 2016. URL: www.omct.org/reports-and-publications/european-union/2017/04/d24281
99. Resolution adopted by the General Assembly on 19 December 2017 [on the report of the Third Committee (A/72/439/Add.1)]
100. The negative impact of corruption on the right to be free from torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment. URL: www.right-docs.org/doc/a-hrc-res-37-19/
101. Optional Protocol to the Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. URL: www.ohchr.org/En/HRbodies/opcat/Pages/OPCATIndex.aspx
102. Ягунов Д. Українська пенітенціарна політика (1991 – 2020): узагальнення модуляцій та оцінка основних показників. *European political and law discourse*, 2020. Volume 7, issue 5. P. 109-158.
103. «Muršić v. Croatia» [GC], application № 7334/13, judgment 20.10.2016
104. «Neshkov and Others v. Bulgaria», applications № 36925/10, 21487/12, 72893/12, 73196/12, 77718/12, 9717/13, judgment 27.01.2015
105. The CPT publishes report on Ukraine. URL: www.coe.int/en/web/cpt/-/the-cpt-publishes-report-on-ukrai-1
106. «Murray v. the Netherlands» [GC], application № 10511/10, judgment 26.04.2016
107. «Mastromatteo v. Italy» [GC], application № 10511/10, judgment 26.04.2016
108. «Dickson v. the United Kingdom» [GC], application № 44362/04, judgment. 04.12.2007
109. «James, Wells and Lee v. the United Kingdom», applications № 25119/09, 57715/09, 57877/09, judgment 18.09.2012
110. Ягунов Д. Позитивізм та безпека суспільства або друге життя теорії природженого злочинця. *Ринкова економіка: Сучасна теорія і практика управління*. Одеса: ОНУ ім. І.І.Мечникова, 2009. 6, ч. 2, т. 12. С. 132-138.
111. Ягунов Д. Sex offenders у політиці соціального контролю: до питання про реактуалізацію концепції небезпечного стану особи. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*, 2020, 3(13). С. 115-129.
112. Kohl D. The Disease of Torture – The role of the CPT to perform preventive «medical» check-ups. Karl-Franzens University of Graz, Law School. URL: www.nhc.nl/assets/uploads/2017/07/David-Kohl-Topic-essay-1.pdf

References:

1. O'Mara S. Why Torture Doesn't Work. The Neuroscience of Interrogation. Cambridge, Massachusetts; London, England, 2015. 322 p.
2. Greer S. Is the Prohibition against Torture, Cruel, Inhuman and Degrading Treatment Really 'Absolute' in International Human Rights Law? *Human Rights Law Review*, 2015. 15. P. 7-37.
3. Yagunov D. Penitentsiarna polityka yak skladova sotsialnoho kontroliu. Odesa: Feniks, 2020. 674 s.
4. Langbein J. Torture and Plea Bargaining. *The University of Chicago Law Review*, 1978. Vol. 46. 1.
5. Einolf C. The Fall and Rise of Torture: A Comparative and Historical Analysis. *Sociological Theory*, June 2007. 25. 2.
6. Stanley E. Torture, Truth and Justice: The Case of Timor-Leste. New York: Routledge, 2009. 216 p.
7. Fuko M. Nadzyrat y nakazyvat. Moskva, 1999. 480 s.
8. Chui W., Nellis M. 'Creating the National Probation Service – New Wine, Old Bottle?', in *Moving Probation Forward: Evidence, Arguments and Practice*. W. Chui and M. Nellis (eds.). Pearson Education Limited, 2003.
9. Torture in UK law. URL: www.justice.org.uk/torture-uk-law/
10. Treason Act 1708. URL: www.legislation.gov.uk
11. Bekkaryia Ch. O prestupleniyakh y nakazanyakh. Kyiv: Tsentri uchebnoi lyteratury, 2020. 140 s.
12. Kyrychenko V., Sokalska O. Western Penitentiary Tradition in the Kingdom of Poland. *Journal on European History of Law*, 2020. 20.
13. Dysa K. Istoriia z vidmamy. Sudy pro chary v ukrainskykh voievodstvakh Rechi Pospolytoi XVII-XVIII stolittia. Kyiv: Krytyka, 2008. 304 s.
14. Greer S. Is the Prohibition against Torture, Cruel, Inhuman and Degrading Treatment Really 'Absolute' in International Human Rights Law? *Human Rights Law Review*, 2015. 15. P. 7-37.
15. Silverman L. Tortured Subjects: Pain, Truth, and the Body in Early Modern France. Chicago: University of Chicago Press, 2001.
16. Versluis A. The New Inquisitions Heretic-Hunting and the Intellectual Origins of Modern Totalitarianism. Oxford: Oxford University Press, 2006. 190 p.
17. Yagunov D. Panoptyzm i penalni praktyky suspilstva Postmodernu. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Filosofska-politychni studii*, 2020. Vyp. 30. S.240-249.
18. Yagunov D. Punyivne misto postmodernu: do pytannia pro dyspersiiu sotsialnoho kontroliu u KhKhI stolitti. *Politychne zhyttia*, 2020. Vyp. 3. S. 34-50.
19. Fuko M. Rozhdenye byopolytyky. Kurs lektsyi, prochyannyykh v Kollezh de Frans v 1978 – 1979 uchebnoy hod. SPb.: Nauka, 2010. 448 s.
20. Larissa T. Torture and Brutality in Medieval Literature. Negotiations of National Identity. Rochester, NY, 2002. 326 p.
21. ООН: осознание трагедии – путь к преодолению её последствий. URL: www.un.org/ru/events/slaveryremembranceday/2007/backgroundunder.shtml
22. Lovejoy P. The Impact of the Atlantic Slave Trade on Africa: A Review of the Literature. *Journal of African History*, 1989. 30. P. 368.
23. Historical Context: Facts about the Slave Trade and Slavery. URL: www.gilderlehrman.org/history-resources/teaching-resource/historical-context-facts-about-slave-trade-and-slavery
24. Banona C., Sépulchre J.-S. Belgium – Moving from Regrets to Reparations. URL: www.hrw.org/news/2020/06/30/belgium-moving-regrets-reparations
25. U Belhii prybraly pamiatnyk svoho korolia na tli protestiv Black Lives Matter. URL: www.eurointegration.com.ua/news/2020/06/9/7110896/
26. Dedieu J.-P. The Spanish Inquisition. Current Research in Perspective. Rome, 2008. P. 51-69.
27. Bagaric M., Clarke J. Not Enough Official Torture in the World? The Circumstances in Which Torture Is Morally Justifiable. *University of San Francisco Law Review*, Spring 2005. P. 581-616.
28. Chilton A., Versteeg M. International Law, Constitutional Law, and Public Support for Torture. *Research and Politics*, January-March 2016. P. 1-9.
29. Tainted by Torture. Examining the Use of Torture Evidence. A report by Fair Trials and REDRESS, May 2018. 75 p.
30. McCoy A. A Question of Tortures: CIA Interrogation, from the Cold War to the War on Terror. New York: Henry Holt and Company, 2006. 310 p.
31. KUBARK Counterintelligence Interrogation. July 1963. Approved for release – January 1997.
32. McCoy A. Torture and Impunity. The U.S. Doctrine of Coercive Interrogation. Madison: The University of Wisconsin Press, 2012. 401 p.
33. Human Resources Exploitation Training Manual – 1983. July 2014. 76 p.
34. Miles A. Perspectives on Enhanced Interrogation. *Congressional Research Service*, January 8, 2016. 25 p.

35. «Husayn (Abu Zubaydah) v. Poland», application № 7511/13, judgment 24.07.2014
36. Yagunov D. Penitentsiarna systema Ukrainy: istorychnyi rozvytok, suchasni problemy ta perspektyvy reformuvannya. 4-te vyd. Zi vst. slovom Holovy DPtSU O. Lisitskova. Odesa: Feniks, 2011. S. 254-256.
37. Schiemann J. Does Torture Work? Oxford University Press, 2016. 311 p., P. 32.
38. European Parliament resolution of 11 February 2015 on the US Senate report on the use of torture by the CIA (2014/2997(RSP))
39. Weissbrodt D., Heilman C. Defining Torture and Cruel, Inhuman, and Degrading Treatment. *Law and Inequality*, 2011. 29. P. 343-394.
40. Spenser H. Sotsyalna statyka. Kyev: Hama-Prynt, 2013. 496 s., S. 260.
41. Rusche G., Kirchheimer O. Punishment and Social Structure. New York: Columbia University Press, 1933.
42. National Assistance Act 1948. URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo6/11-12/29
43. 5 Reasons Why Torture Does Not Work and Can Never Be Justified. URL: www.humanrightscareers.com/issues/reasons-why-torture-does-not-work
44. Blakeley R. Why torture? *Review of International Studies*, 2007. 33.
45. Report of the Senate Select Committee on Intelligence Committee Study of the Central Intelligence Agency's Detention and Interrogation Program. With Foreword by Chairman Feinstein and additional and minority views. December 9, 2014. 113th Congress, 2d Session, S. Report. 113-288.
46. Smith M., Zeigler M. Terrorism before and after 9/11 – a More Dangerous World? *Research and Politics*, October-December 2017. 1-8.
47. How many people are killed by terrorists worldwide? URL: www.ourworldindata.org/terrorism#how-many-people-are-killed-by-terrorists-worldwide
48. Number of suspects arrested for terrorism offences in the European Union from 2010 to 2019. URL: www.statista.com/statistics/746578/number-of-arrested-terror-suspects-eu/
49. «Gerashchenko v. Ukraine», application № 20602/05, judgment 07.11.2013
50. Kapustyak v. Ukraine», application № 26230/11, judgment 03.03.2016
51. «Klass v. Germany», application № 15473/89, judgment 09.07.1991
52. «Kobets v. Ukraine», application № 16437/04, judgment 14.02.2008
53. «Kulik v. Ukraine», application № 34515/04, judgment 02.02.2017
54. «Lopatin and Medvedskiy v. Ukraine», applications № 2278/03, № 6222/03, judgment 20.05.2010
55. «Menesheva v. Russia», application № 59261, judgment 09.03.2006
56. «Bilyy v. Ukraine», application № 14475/03, judgment 21.10.2010
57. «Kovalchuk v. Ukraine», application № 21958/05, judgment 04.11.2010
58. «Mikiashvili v. Georgia», application № 18996/06, judgment 09/10/2012
59. «Süleyman Demir and Hasan Demir v. Turkey», application № 19222/09, judgment 24.03.2015
60. «Tomasi v. France», application № 12850/87, judgment 27.09.1992
61. «Yavuz v. Turkey», application № 67137/01, judgment 10.01.2006
62. «Berktaş v. Turkey», application № 22493/93, judgment 01.03.2001
63. «Bursuc v. Romania», application № 42066/98, judgment 12.10.2004
64. «Abu Zubaydah v. Lithuania», application № 46454/11, judgment 31.05.2018
65. «Steven Willcox and Scott Hurford v. the UK» (dec.), applications № 43759/10, 43771/12
66. «Othman (Abu Qatada) v. the UK», application № 8139/09, judgment 17.01.2012
67. «Gäfgen v. Germany» [GC], application № 22978/05, judgment 01.06.2010.
68. «Tarasov v. Ukraine», application № 17416/03, judgment 31.10.2013.
69. «Zyakun v. Ukraine», application № 34006/06, judgment 25.02.2016.
70. «Harytunyan v. Armenia», application № 36549/03, judgment 28.06.2007
71. A Public Divided: Americans' Attitudes about Torture. URL: www.ropercenter.cornell.edu/public-divided-americans-attitudes-about-torture
72. Flavin P., Nickerson D. Reciprocity and Public Opinion on Torture. URL: www.researchgate.net/publication/228890514_Reciprocity_and_Public_Opinion_on_Torture
73. Amnesty poll finds 29% say torture can be justified. URL: www.bbc.com/news/uk-27387040
74. Stop Torture Global Survey. Amnesty International, 2014.
75. Global opinion varies widely on use of torture against suspected terrorists. URL: www.pewresearch.org/fact-tank/2016/02/09/global-opinion-use-of-torture-against-suspected-terrorists
76. Torture Can Be Useful, Nearly Half of Americans in Poll Say. URL: www.nytimes.com/2016/12/05/world/americas/torture-can-be-useful-nearly-half-of-americans-in-poll-say.html
77. Almost half of Americans see torture as acceptable, Red Cross survey finds. URL: www.theguardian.com/world/2016/dec/05/torture-survey-red-cross-people-on-war-poll
78. One in five Swiss justifies torture of combatants. URL: www.swissinfo.ch/eng/society/icrc-survey_one-in-five-swiss-justifies-torture-of-combatants-/42730250
79. People on War: Canadians' changing attitudes on torture and warfare. URL: www.redcross.ca/blog/2016/12/people-on-war-canadians-changing-attitudes-on-torture-and-warfare

80. Four in ten Britons unsure if torture is always wrong. URL: www.freedomfromtorture.org/news/four-in-ten-britons-unsure-if-torture-is-always-wrong
81. Among millennials in 16 countries, Israelis least opposed to torture – poll. URL: www.timesofisrael.com/among-millennials-in-16-countries-israelis-least-opposed-to-torture-poll
82. Egypt: Systematic torture is a state policy. URL: www.cihrs.org/egypt-systematic-torture-is-a-state-policy/?lang=en
83. Over 14,300 people ‘tortured to death’ in Syria. UR: www.aa.com.tr/en/middle-east/over-14-300-people-tortured-to-death-in-syria/1889956
84. Surviving Death: Police and Military Torture of Women in Mexico. Amnesty International Report. London, 2016. 56 p.
85. Torture in Europe: The Law and Practice. Regional Conference Report. London: Redress Trust, September 2012. 44 p.
86. Kobzin D., Chernousov A., Shcherban S., Batchaiev V. Otsinka masshtabiv nezakonnogo zastosuvannia syly v politzii Ukrainy u 2018 rotsi. URL: www.khpg.org/1561465967
87. Were 50 Million People Really Killed in the Inquisition? URL: www.ncregister.com/blog/were-50-million-people-really-killed-in-the-inquisition
88. Peters E. Inquisition. Berkeley: University of California Press, 1989.
89. Beaumont D. The Spanish Inquisition: Debunking the Legends. URL: www.strangenotions.com/spanish-inquisition
90. Historians say Inquisition wasn't that bad. URL: www.theguardian.com/world/2004/jun/16/
91. Lea H. A History of the Inquisition of the Middle Ages. In Three Volumes. Vol. II. New York: Harper & Brothers, Franklin Square, 1888. 587 p.
92. Ryttsen Dzh. Sovremennye sotsyolohicheskiye teoryy. 5-e yzd. SPb.: Pyter, 2002. 688 s.
93. European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. 29th General Report of the CPT (1 January - 31 December 2019). Council of Europe, May 2020. 99 p.
94. For a torture-free world: Council reinforces EU policy towards third countries on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment. URL: www.consilium.europa.eu
95. Amnesty International. Report on Torture. London: Gerald Duckworth & Co, Ltd., 1973. 224 p.
96. Guidelines on EU Policy Towards Third Countries on Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment – 2019 Revision of the Guidelines
97. Council conclusions on a rights-based approach to development cooperation, encompassing all human rights, 9987/14, May 2014.
98. United against all forms of torture: Applying a cross-cutting perspective to prevent, prohibit and redress torture globally: 18th EU-NGO Human Rights Forum, Brussels, 1-2 December 2016. URL: www.omct.org/reports-and-publications/european-union/2017/04/d24281
99. Resolution adopted by the General Assembly on 19 December 2017 [on the report of the Third Committee (A/72/439/Add.1)]
100. The negative impact of corruption on the right to be free from torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment. URL: www.right-docs.org/doc/a-hrc-res-37-19/
101. Optional Protocol to the Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. URL: www.ohchr.org/En/HRbodies/opcat/Pages/OPCATIndex.aspx
102. Yahunov D. Ukrainska penitentsiarna polityka (1991 – 2020): uzahalnennia modulatsii ta otsinka osnovnykh pokaznykiv. *European political and law discourse*, 2020. Volume 7, issue 5. P. 109-158.
103. «Muršić v. Croatia» [GC], application № 7334/13, judgment 20.10.2016
104. «Neshkov and Others v. Bulgaria», applications № 36925/10, 21487/12, 72893/12, 73196/12, 77718/12, 9717/13, judgment 27.01.2015
105. The CPT publishes report on Ukraine. URL: www.coe.int/en/web/cpt/-/the-cpt-publishes-report-on-ukrai-1
106. «Murray v. the Netherlands» [GC], application № 10511/10, judgment 26.04.2016
107. «Mastromatteo v. Italy» [GC], application № 10511/10, judgment 26.04.2016
108. «Dickson v. the United Kingdom» [GC], application № 44362/04, judgment. 04.12.2007
109. «James, Wells and Lee v. the United Kingdom», applications № 25119/09, 57715/09, 57877/09, judgment 18.09.2012
110. Yagunov D. Pozytyvizm ta bezpeka suspilstva abo druhe zhyttia teorii pryrodzhenoho zlochyntsia. *Rynkova ekonomika: Suchasna teoriia i praktyka upravlinnia*. Odesa: ONU im. I.I.Mechnykova, 2009. 6, ch. 2, t. 12. S. 132-138.
111. Yagunov D. Sex offenders u politytsi sotsialnoho kontroliia: do pytannia pro reaktualizatsiiu kontseptsii nebezpechnoho stanu osoby. *Visnyk Penitentsiarnoi asotsiatsii Ukrainy*, 2020, 3(13). S. 115-129.
112. Kohl D. The Disease of Torture – The role of the CPT to perform preventive «medical» check-ups. Karl-Franzens University of Graz, Law School. URL: www.nhc.nl/assets/uploads/2017/07/David-Kohl-Topic-essay-1.pdf